

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin ixracının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGISTR DISSERTASIYASI

Novruzov Razi İbrahim

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2020-ci il**

“Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin ixracının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi Siyasət

Qrup: 62

Magistrant

Novruzov Razi İbrahim

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.n.,dos.Quliyev Asiman Aydın

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKI – 2020

Elm andı

Mən, Novruzov Razi İbrahim oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin ixracının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: Qeyri-neft sənyesinin ixrac imkanlarının çoxaldılması üçün əvvəlcə ölkədaxili iqtisadiyyatın özünün modernləşdirilməsi prosesləri bitməli, innovasiyalaşdırılması intensivləşdirilməlidir. Bununla birgə, qeyri- neft bölməsinin ölkənin təbii vəsaitləri və iqtisadi faktorları da nəzərə alınmaqla, ətraflı olaraq öyrənilməsi, onun potensialının obyektiv formada dəyərləndirilməsi zərurəti diqqəti çəkir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının qeyri- neft sektorunun ixrac imkanlarının ətraflı şəkildə təhlilinin yerinə yetirilməsi, adekvat meyar kontekstində bu sahənin imkanlarının təyin edilməsi, ixrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin olduqca aktualdır.

İşin məqsədi: Qeyri-neft sənayesinin diversifikasiyası, Azərbaycanın qeyri-neft bölməsi üzrə ixracın inkişafı metodları, ölkədə ixracın artırılması istiqamətində aparılan islahatlar, ixrac mexanizmlərinin mahiyyətinin və əhəmiyyətinin ətraflı araşdırılması, ixrac problemləri, bu problemlərin həlli yollarının təhlilindən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: : SWOT təhlil, dialektik məntiq, kompleks və sistemli yanaşma, analiz, sintez, Balassa prinsipi metodu və Xalis İxrac indeksinə əsasında hesablamalar təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyin, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivinə əsasən Strateji Yol Xəritəsi, Sənaye Klasterinin yaradılması metodologiyası.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Yerli mənbələrdə konsepsiyanın əhatəli və intensiv işlənilməməsi, lazımi informasiya mənbələrinin qeyri-mövcudluğu

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Balassa və Xalis İxrac indeksinə əsaslanaraq qeyri-neft sektorunun ixrac potensialına dair hesablar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun cari miqdar və keyfiyyət göstəricisini müəyyən edən faktorların və onun ixrac potensialının tərəqqisinin dövlət tənzimlənməsində hansı üsullara üstünlük verilməsinin izah olunmasında əhəmiyyətlidir

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr mövzuyla bağlı araşdırma apararı digər tədqiqatçılar, habelə bir sıra tədris müəssisələrində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: ixrac, qeyri-neft, iqtisadi

ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT SITUATION OF NON-OIL EXPORT IN AZERBAIJAN

Summary

The actuality of the subject: In order to increase the export potential of the non-oil industry, first of all, the process of modernization of the domestic economy must be completed, and innovation must be intensified. At the same time, it is necessary to study the non-oil sector in detail, taking into account the country's natural resources and economic factors, and to objectively assess its potential. At present, it is very important to conduct a detailed analysis of the export potential of the non-oil sector of the Republic of Azerbaijan, to determine the opportunities of this sector in the context of adequate criteria, to regulate the use of export potential.

Purpose and tasks of the research: diversify the non-oil industry, methods of export development in the non-oil sector of Azerbaijan, reforms to increase exports in the country, a detailed study of the nature and importance of export mechanisms, export problems, analysis of solutions.

Used research methods: SWOT analysis, dialectical logic, complex and systematic approach, analysis, synthesis, Balassa principle method and Calculations based on Net Export Index.

The information base of the research: State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, State Customs Committee, Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, Strategic Road Map based on the perspectives of the national economy of the Republic of Azerbaijan, Methodology for creating an industrial cluster.

Restrictions of research: Lack of comprehensive and intensive development of the concept in local sources, lack of necessary sources of information

The novelty and practical results of investigation: Based on the Balassa and Net Export Index, calculations were made on the export potential of the non-oil sector. It is important to explain the factors determining the current quantity and quality of the non-oil sector in the Republic of Azerbaijan and the development of its export potential, which methods are preferred in state regulation

Scientific-practical significance of results: can be used can be used by other researchers conducting research on the topic, as well as in a number of educational institutions.

Keywords: export, non-oil, economic

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ASC	Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti
ASKMF	Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun
AZPROMO	Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
	1.1. Qeyri-neft sahəsinin ixracı anlayışının təkamülü və mahiyyəti.....	12
	1.2. Qeyri-neft sahəsinin ixracının təhlil və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji təminatının dəyərləndirilməsi.....	18
II FƏSİL.	QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİL VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	38
	2.1. Qeyri-neft sahəsinin ixracının inkişafına tətbiq edilən mövcud iqtisadi göstəricilərin təhlili.....	38
	2.2. İxrac potensialının artırılmasına klaster yanaşmanın müqayisəli təhlili.....	55
	2.3. Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artırmağının təcrübəsinin öyrənilməsi.....	60
III FƏSİL.	AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI.....	68
	3.1. Azərbaycanın qeyri-neft sahəsinin ixracının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətləri.....	68
	3.2. İnkişaf konsepsiyasına və Strateji yol xəritəsinin istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının müasir prioritetləri.....	76
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	87
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	92
	Əlavələr.....	96
	Cədvəllərin siyahısı.....	98

Qrafiklərin siyahısı.....	99
----------------------------------	-----------

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir zamanda geniş yayılan qloballaşma prosesinin daha da güclənməsi və intensiv olaraq dərin bir hal alması bütün ölkələrin iqtisadiyyatına olduqca böyük təsir göstərməkdədir. Bu təsir əvvəlcə, müxtəlif ölkədaxili iqtisadiyyatların və bu iqtisadiyyatların fərqli sektorlarının tərəqqisinə yönəlir və bu sektorların beynəlxalq bazar konyunkturundan olan asılılığını artırır. Qloballaşma prosesinin bu cür təzahür etməsi, əvvəlcə İEOÖ-in təşəkkül tapma prosesini yaşayan ölkədaxili iqtisadiyyatına ciddi təsirlərlə nəzərə çarpır. Sözügedən bu təsirləri azaltmaq və dövlətin dünya iqtisadiyyatına bərabərhüquqlu integrasiyasını həyata keçirmək kimi məqsədlər isə ölkə siyasətinin prioritetinin təyin edilməsinin əsas məqamlarından hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında son zamanlarda ölkədaxili iqtisadiyyatda əsasən sənaye və neft sənayesinin üstün tərəqqisi özünü açıq şəkildə göstərirdi bir vəziyyətdə qeyri-neft sektorunun tərəqqi prosesinin aktiv hal alması məqsədlə böyük tədbirlər aparılmış, dövlətin bu yöndə apardığı iqtisadi siyasəti daha da gücləndirilmiş, çoxsaylı Prezident Fərmanları və Sərəncamları təsdiq olunmuş, Dövlət Proqramları, Strategiyalar və Konsepsiyalar gerçəkləşdirilmişdir. Belə tədbirlərin əksəriyyəti günümüzdə icra proseslərini yaşayır. Qeyri-neft bölməsinin tərəqqi olunmasına dair bir qrup dövlət dəstəyi mexanizmləri hazırlanmışdır. Əsasən, regionların tərəqqisi, KT məhsullarının istehsalçılarının dəstəklənməsi üçün iri infrastruktur projəkləri təşkil edilmiş, lizinq yoluyla texniki təmin etmə təşkil olunmuş, gübrələrlə təchizat sistemi ərsəyə gətirilmiş, xüsusi anbarlar istifadəyə verilmiş, asfalt yollar salınmış, yeni müəssisələr tikilmiş və s. həvəsləndirici bir sıra fəaliyyətlər görülmüşdür. Habelə, qeyri-neft sektoru mütəmadi və yüksək artım tempi göstərə bilməmiş, dövlətin neftdən asılılığının ciddi şəkildə azaldılmasını təmin etməmiş və rəqabət qabiliyyətliliyi nöqtəyi-nəzərindən bəzi problemləri yoluna qoya bilməmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: AR-nın qeyri-neft sektorunun tərəqqi meylləri, onun ixrac imkanlarından istifadə qaydalarının nizamlanması məsələləri, xarici ticarətin quruluşunun diversifikasiyalaşdırılması, ixracın, xüsusən də, qeyri-neft ixrac olunmasının həvəsləndirilməsi, ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, şaxələndirilməsi, bu sektora investisiyaların gətirilməsi, müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sektorlarının ixrac imkanının çoxaldılması üzrə bəzi elmi-araşdırmalar aparılmış, bir çox projektlər həyata keçirmiş, elmi əsərlər nəşr olunmuş və dissertasiya işləri yazılmışdır.

Bu problem R. Polteroviç, H.T. Korden, X.H. Neari, R.S. Montes, Q.O. Rıbçinski, D. Saks, H.R. Robinson, Q. Kruqman, X.F. Ross və başqa iqtisadçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. A. Smit iqtisadiyyatda müxtəlif bölmələrin ixtisaslaşmasının vacibliyi fikrini irəli sürmüş, V. Nordxaus və P. Samuelson ixraci potensialı ilə rəqabətqabiliyyətlilik məsələsini tədqiq etmiş, C. Stiqlitzsə iqtisadiyyatı neftdən bağlı hesab olunan dövlətlər barəsində bəzi mülahizələr söyləmişdir. AR-nın iqtisadçı alimi də axır zamanlar iqtisadiyyatın genişləndirilməsi məsələsinə öz elmi-araşdırmalarında xüsusi yer verməkdədirlər. Akademik B. Səmədzadə ölkədaxili iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, ixracın əlverişliliyi, C. Soltanov qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi nəticəsində ixracın şaxələndirilməsi, E. Kərimli inteqrasiya problemlərinə dair bir çox problemi tədqiq etmiş, R. Mehdiyev dövlətin gələcək tərəqqi prosedurunda qeyri-neft sektorunun ixracının vacibliyini vurğulamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Qeyri-neft sahəsinin dəyişməsi, ölkəmizin qeyri-neft sahəsinə dair ixracın inkişafı metodları, ölkədə ixracın artırılması istiqamətində aparılan islahatlar, ixrac sxeminin anlayışının və önəminin geniş tədqiq edilməsi, ixrac problemi, onun həll olunması yolunun təhlilindən ibarətdir. Bundan başqa ixracistiqamətli milli iqtisadiyyatın qurulması, xarici investisiyanın qeyri-neft sektoruna cəlb etdirilməsi, dövlətin ixrac imkanlarının böyüdülməsi və istehsalın

rəqabət göstəricisinin artırılması üsulları tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir.

Tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrinin həll olunması önəmlidir:

➤ Qeyri-neft sahəsinin ixracı anlamının mahiyyəti və təkamülünün tədqiqi

➤ Qeyri-neft sahəsinin ixrac edilməsinin qiymətləndirilmə və təhlilinin nəzəri-metodoloji təminatının dəyərləndirilməsi.

➤ Qeyri-neft sahəsinin ixracının inkişafına tətbiq edilən mövcud iqtisadi göstəricilərin təhlili.

➤ İxrac imkanlarının artırılmasına klaster yanaşmanın müqayisəli təhlili

➤ Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artırmağının təcrübəsinin öyrənilməsi.

➤ Ölkəmizin qeyri-neft sahəsinin ixracının təkmilləşdirilməsi və inkişafı yolları

➤ İnkişaf konsepsiyasına və Strateji yol xəritəsinin istiqamətinə müvafiq şəkildə qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinin müasir prioritetləri

Tədqiqatın obyektı və predmeti: AR-nın iqtisadiyyatını qeyri-neft sektoru təşkil eləyir, predmentiniyə AR-nın iqtisadiyyatının qeyri-neftin inkişaf etməsində ixrac imkanından istifadə etmənin təkmilləşdirilməsi və bu sferada probleminin həll olunması üsullarının araşdırılması, ölkəmizdə inkişaf prioritetləridir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın metodoloji əsasını **SWOT təhlili** dialektik məntiq, ümumi və sistem formatlı yanaşma, elmi abstraksiya, təhlil, analiz, sintez, qruplaşdırma eyni zamanda, Balassa prinsipi metodu və Xalis İxrac indeksinə əsasında hesablamalar təşkil eləyir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiyada yerli,türk,rus və ingilis dilinə müvafiq ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, rəsmi internet portallarından istifadə

edilmiş, AR-nın DSK-nin, AR-nın İN-nin, DGK-nin hesabatları, AR-nın milli iqtisadiyyatının perspektivinə əsasən strateji yol xəritəsi, Dünya İqtisadi Formunun, fərqli elmi çıxışların informasiyaları, bir sıra beynəlxalq orqanların statistik nəticələri və .s metodoloji əsas olaraq çıxış eləyir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Yerli mənbələrdə konsepsiyanın əhatəli və intensiv işlənilməməsi, lazımi informasiya mənbələrinin qeyri-mövcudluğu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: AR-da qeyri-neft sahəsinin hazırkı miqdar və keyfiyyət göstəricisini müəyyən edən faktorların və onun ixrac imkanlarının tərəqqisinin dövlət tənzimlənməsində hansı üsullara üstünlük verilməsinin izah olunmasından, insan kapitalının tərəqqi etməsində qeyri-neft sahəsinin çıxışının qeyd edilməsindən, onun inkişafında beynəlxalq kreditin potensiallarında istifadə etmənin mümkünlüyünün aşkar edilməsi, innovasiya yönümlü ölkədaxili iqtisadiyyatın yaradılması, müasir texnoloji yerlərin, sənaye sahələrinin və biznes-inkubatorunun ərsəyə gətirilməsi, KOS-ın tərəqqi etdirilməsi, dünya normalarına müvafiq, üstün keyfiyyəti olan, elmi-texniki xüsusiyyətli ixrac mallarının istehsalının həvəsləndirilməsi tədbirlərinin görülməsi, o cümlədən, dövlət tərəfindən icra ediləcək, əsas strateji tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi üçün dövlətdəki hazırkı hüquqi normativ informasiyanın inkişafı və bəzi mühüm işlərin həyata keçirilməsinin faydası praktiki və elmi yanaşmadan sübuta edilmişdir.

Balassa və Xalis İxrac indeksinə əsaslanaraq qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialına dair hesablar aparılmışdır.

Nəticələrin əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: milli iqtisadiyyatın bu sektorunun ixrac mexanizminin müasir vəziyyəti və inkişaf imkanları, insan kapitalının tərəqqisindəki çıxışı işıqlandırılmışdır. Tətbiqi-nəzəri baxımdan isə tədqiqat işi bu mövzu ilə əlaqədar tədqiqat həyata keçirən başqa tədqiqatçılar, həmçinin bir çox tədris müəssisəsində tətbiq eləməkdən ötrü də baza materialları önəmini yerinə yetirəcək səviyyədədir.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Qeyri-neft sahəsinin ixracı anlayışının təkamülü və mahiyyəti

Qeyri-neft sahəsinin ixracı istiqamətində elmi-araşdırma yerinə yetirilməsində ilk dəyər olaraq burdakı mövcud tədqiqatlara, analizlərə, fərqli fikirlərə və mülahizələrə, beynəlxalq qurumların və təcrübəçilərin fikirlərinə baxmaq çox önəm kəsb edir. İqtisadi kitablarda ixrac imkanlarının yüksəlməsi yönündə olan nəzəri fikirlər iqtisadi fikir təhsil ocaqlarına istinad edir. İqtisadi fikir təhsil müəssisələrinin hamısı iqtisadi inkişafda dövlətin ixrac, istehsal, xarici ticarət amilinə nəzər yetirmişlər.

Qeyri-neft sahəsinin inkişafı etdirilməsi burada istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasını tələb edir. Ölkəmiz dünya bazarına xammal olaraq neft malları ixrac eləyir. Dünya bazarlarına neft ixrac edilməsi ölçüsünün çoxalması daha çox dövlətin müstəqillik illərinin əvvəllərində AR-nın strateji baxımdan beynəlxalq əlaqələr sistemində inteqrasiya etməsinin sürətlənməsinə imkan yaratmışdır. Qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinin dövlətin təşəbbüsü ilə tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlərin görülməsi ölkədaxili iqtisadiyyatda seçim ixrac sahəsinin yaradılmasına ciddi təsir eləyir

Qeyri-neft sahəsinin inkişaf etdirilməsi, bu malların dünya bazarına girməsi

sayəsində ixracdan qazanılan gəlirlərin səviyyəsinin çoxalmasına nail olmaq olar. Bunlarsa ixrac gəlirinin daxilində qeyri-neft sahəsindən qazanılan gəlirlərin səviyyəsinin artırılmasına səbəb ola beynəlxalq əlaqələr sisteminə inteqrasiyası nöqtəyi-nəzərindən ciddi addımlar atılmışdır. Ölkəmizdə 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsi neft kontraktının imzalanması nəticəsində yer üzünün böyük neft, qaz təşkilatlarının ölkəmizdə olması və bu nöqtəyi-baxımdan ölkəmizin iqtisadi imkanlarının artırılması xarici investisiyaların həcminin çoxalması milli iqtisadiyyatın müvazinətinin güclənməsinə və dinamik tərəqqinin təmin olunmasında önəmli obraz oynamışdır (Əliyev İ. H., Mehtiyev R. 2018).

Qeyd eləmək önəmlidir ki, yürüdülməmiş uğurlu iqtisadi siyasət sayəsində ölkəmiz artıq regionda, iqtisadi baxımdan qüdrətli dövlətlərdən olmuşdur. Dünya maliyyə böhranının artdığı bir dövrdə ölkəmizdə iqtisadi imkanların çoxalması, iqtisadi imkanların şaxələndirilməsi ilə əlaqədar meyillər müşahidə olunmaqdadır. Əsasən ölkəmizin neft sahəsində xidmətdə olan şirkətlərin, həmçinin ADNŞ-nin Türkiyədə və Gürcüstandakı birgə şirkətlərinin təşkil etdiyi investisiya proseslərindən gəlir qazanmaları ölkəmizin ölkədaxili iqtisadiyyatının ixrac imkanlarının artmasında vacib əhəmiyyət daşıyan məqam kimi dəyərləndirilməlidir. Bu uğurlu siyasət gələcək dövrlərdə də öz bəhrəsini verəcək və ölkədaxili iqtisadiyyatın ixrac imkanlarından əlverişli şəkildə istifadə olunması istiqamətində sürətli və məqsədyönlü tədbirlər görülməkdir. Sözsüz ki, bunların hamısı dövlətimizin dünya birliyinə iuyğunlaşmasının təmin edilməsində və ölkədaxili iqtisadi təhlükəsizliyin bərpasında vacib üsul olaraq çıxış eləyəcəkdir.

İxrac gəlirinin əsas hissəsi neft gəlirinə aid olur. Bu da ölkədaxili dövlət büdcəsinin, bununla yanaşı, iqtisadiyyatın neftdən asılı olmasına səbəb olur. Bu vəziyyətdə qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinin gerçəkləşdirilməsi iqtisadi tərəqqinin sabit və dinamik xüsusiyyət daşımasına xidmət edir. Qeyri-neft sahəsinin tərəqqisi o cümlədən, regionların sosial-iqtisadi olaraq yüksəlməsinə və yoxsulluq dərəcəsinin

azalmasında da təsir eləyir. Onun tərəqqisi ixracın strukturunda malın dominat halının önünü alır, eyni vaxtda da məhsul ixrac edilməsinin bazar konyukturaları mühitində yaranan tərəddüddən asılılığının normal vəziyyətə gətirilməsinə də təsir göstərir. AR-nın beynəlxalq əlaqələr sistemində intensiv şəkildə uyğunlaşması, o cümlədən, iqtisadiyyatda hər zaman yüksəlmənin təmin edilməsi, ölkə daxilində yoxsulluq dərəcəsinin azalması, iqtisadiyyatın, o cümlədən, ixracın diversifikasiyasının təmini növbəti 10-15 ildə bu sektorun intensiv tərəqqisindən birbaşa əlaqəlidir. Bu sektorun hər zaman tərəqqisi burda istehsal edilən hansısa bir məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin çoxalmasını tələb edir (Babayev F. F., 2017).

Məlumdur ki, AR dünya bazarına xammal kimi neft məhsulu ixrac eləyir. Dünya bazarlarına neft ixracının intensivləşdirilməsi AR-nın müstəqilliyinin əvvəllərində dövlətimizin strateji baxımdan beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sxeminə inteqrasiyanın təməlini qoymuşdur.

Dövlətimizdə qeyri-neft sektoru sektorlarında yüksək ixrac imkanlarına sahib sektorlardan biri yüngül sənayedir. n yeni zaman çərçivəsində ölkə daxilində yüngül sənaye şikətləri qeyri-neft ixrac edilməsində xüsusi əhəmiyyətə sahibdir və xüsusən sektorun ixrac imkanları malları yun, barama, gön dəri və pambıq məhsullarının istehsal olunmasına əsaslanır.

Yüngül sənaye sahələrinə ip, toxuculuq və ipdən yaradılan malların istehsal olunması, fərqli dəri, boya və başqa bölmələri aiddir. Sadalanan məhsullardan, geyimdən əlavə digər qeyri-neft sahəsi sektorlarında da tətbiq edilir. Yüngül sənaye çox aşağı əməkətutumlu sahədir, bunun üçün də az miqdarda xammal tələb edir. Məhsulların dəyəri başqa sahələr ilə müqayisədə aşağıdır və daşınması çox rahatdır.

Yüngül sənaye çox az da olsa, ekoloji çirklənməyə gətirib çıxarır, ancaq ağır sənaye ilə nisbətdə olunduqda, yüngül sənaye sektorları çirklənməyə yaxud bu riskə də səbəb ola bilər. Yüngül sənaye heyvan xammalı, bitki xammalı və

sintetik və süni liflərlə təmin elədiyi kimya sənayesiylə əlaqəlidir. Liflər ağacdan düzəldilən kimyəvi liflərdir; sintetik liflər qaz, neft və kömür yardımıyla düzəldilir. düzəldilir. Yüngül sənaye sektorları hər bir dövlətdə tərəqqi etmişdir (Abbasov.İ., Əliyev T. , 2018: s.49). 19-cu əsrin 2-ci yarısından bu yana, ucuz işçi və zəngin xammalları olan İEOÖ-in payı İEO ilə nisbətdə bu sektorda çoxalmışdır.

Azərbaycan Respublikası geoloji baxımdan təbii sərvətlər ilə, səmərəli qazıntılarla dolu bir platformada yer salmışdır. Bu da qeyri-neft sənayesinə göstərən xidmət sektorlarının xammalla təchiz olunmasında heç bir problem yaratmır və istehsal olunan məhsulların maya qiymətinin endirilməsinə gətirib çıxarır.

Mineral vəsaitlərin ixrac edilməsinə əsaslanan iqtisadiyyat qalan xammal növlərini ixrac edən dövlətlərin iqtisadiyyatından ciddi ölçüdə fərqlənir. Bu fərq başqa sektorlarla zəif istehsal əlaqələrinin olması, vergi kimi alınan təbii rentanın yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi, o cümlədən hazilat sahələrində yaradılan ofislərin az olması ilə və s. bu kimi əlamətlərlə özünü göstərir. Bu ixrac olunan resursun neft olduqda daha da aktual olur. Belə ki, faydalı qazıntıların ixracı ilə daha çox məşğul olan dövlətlər üçün genişləndirmənin vahid qəbul edilən tərəqqi variantı olması öz təsdiqini tapmamışdır. Bu yanaşmaya bəzi alternativlərin olması da iqtisadi kitablarda, elmi yazılarda da həmçinin öz əksini tapır. Alternativ variant kimi xaricdə ixrac gəlirlərinin investisiyalaşdırılmasının şaxələndirilməsi, o cümlədən müəyyən vəsaitlərin global bazarlarının idarə olunması üçün hasilatın həcmimin başqa dövlətlərlə birlikdə tənzimlənməsi və s. qəbul oluna bilər.

Faydalı qazıntının sənayenin inşaat məhsulu istehsal eləyən sektorlarına da təsir gücü çoxdur. Tikinti sosial-iqtisadi sektorlarda elmi-texniki inkişafının artması, regional və sahəvi infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi üçün maddi ehtiyatın yaradılması, dövlətin iqtisadi imkanlarının artırılmasında birbaşa iştirakçısıdır. Yeni texnologiyayla təchiz edilən inşaat materialı istehsal eləyən yerlərin olması bu sektorun mallarının ixrac infrastrukturunun optimallaşdırılmasına və məhsulun digər

bazar normalarına inteqrasiyası olunmasına zəmin qurur. İnşaat materialı istehsalının tərəqqisi KT və başqa iqtisadi- sosial sahələrdən ötrü qeyri-istehsal və istehsal təyinatı olan əsas ehtiyatlar yaratmaqdan ibarətdir.

Faydalı qazıntılar ixrac edən dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün önəmli olan problemdən biri də dünya bazarında resurslara qiymətlərin sabit olmamasıdır. Əksər hallarda, əsas ixracatçılar arasında müəyyən əmtəələr üzrə qiymət siyasəti razılaşmalar olsa da, bir sıra dəlillər, həmçinin qabaqcadan təyin oluna bilməyənlər qlobal konyukturanı tamamilə, bütövlükdə dəyişə bilər.

Yadda tutmaq lazımdır ki, faydalı qazıntıların ixracıyla əlaqəli yaranan təhlükələr olsa da təbii resursların olması dövlətin rəqabətqabiliyyətliyini təsdiqləyən bir üsul olaraq özünü göstərir. Bununla belə, iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə yönəldilmiş istənilən bir təşəbbüs ondan imtinaya deyil, bunun tam əksinə bu üstünlüyün tərəqqisinə və daha əlverişli, faydalı istifadəsinə xidmət göstərməlidir.

Dövlətin əsas emal sektorlarından biri də yeyinti sənayesidir, bu sənaye sahəsində əsasən qida məhsulları emal edilir, tütün və içki məmulatları istehsal olunur. Yeyinti sənayesi ayrı-ayrı texnoloji-texniki prosedurlara və quruluşa sahib, ərzaq mühafizəsinin gerçəkləşməsində əhəmiyyətli çıxış edən iqtisadi və sosial kompleksdir. Yeyinti sektorunun alt bölmələri fərqli müəssisələrdən ibarətdir, o, şəkərin, xammalın, tərəvəzin, südün ilkin emalı da daxil edilmək ilə onun təkrar emalınadək olan prosesləri əhatə eləyir. Dövlətin ərzaq ehtiyatı və yeyinti sektorunda istehsal olunan mallar sayəsində yaradılır. Yeyinti sənayesi möhkəm olan dövlətlər strateji qida bazasının yaradılması, problemlə hallarda köməyin göstərilməsi və s halların idarə olunması baxımından nümunə kimi çıxış edirlər.

İxrac edilən bu məhsulların ixrac bazarına yaxın olmasını da vurğulamaq lazımdır. Yeyinti sahəsinin tərəqqisinə dəstək olmaqdan ötrü, xarici və daxili bazarda malların sərgilər, auksionlar, yarımamkalar ilə tanıtılması ixrac olunan

məhsul istehsallarını mübarizə bacarıqlı eləyən faktorlardandır. Yeyinti sahəsində üstün ixrac göstəricilərindən ötrü kapital qoyulmalarının, fəaliyyət göstərən təşkilatların restrukturizasiyası, onların ən yeni texnologiyalarla təmin edilməsi, xarici investorun, patentlərin cəlb olunması, ixrac marşrutlarının müəyyən olunması, meyvə-tərəvəzə dair ixtisaslaşmış ərazilərdə emal müəssisələrinin qurulması o cümlədən, xarici və daxili bazarın ehtiyacına müvafiq keyfiyyət standartlı, rəqabətədavamlı məhsullarla təmin edilməsi önəmlidir.

Qeyri-neft sənaye sahəsinin xüsusi sahələrindən biri məhz metallurgiya sənayesidir və onun tərəqqisi üçün aşağıda olan potensiallar vardır:

1. Müxtəlif xammal bazalarının və fərqli metal tullantı və qırıntılarının olması;
2. Enerji resurslarının mövcudluğu;
3. Tikinti sahəsində metal konstruksiyalardan tətbiq olunması;
4. İxtisaslı kadr və əmək resurslarının olması (Cahangirov P. H. , 2018: s.36).

Qeyri-neft sənaye sektorlarının tərəqqi etdirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafı prosesinin aktiv hal alması və eyni zamanda da dövlət büdcəsinin gəlirinin çoxaldılması və onun fərqli mənbələrdən ərsəyə gətirilməsi, ixrac gəlirlərinin çoxaldılması, idxalı əvəzləyən və ixracyönümlü, müxtəlif növlərə sahib olan sənaye mallarının istehsalı nöqtəyi-nəzərindən vacib sayılır. Dövlətin qeyri-neft imkanlarının artması, onun infrastrukturunun yenisiylə əvəz olunması və beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə rəqabətqabiliyyətli ixracat maları istehsal etmək potensialına sahib sənaye sektorunun ərsəyə gətirilməsi və tərəqqi etdirilməsi zəruriliyi dövlətin daxili iqtisadi tərəqqi modelinin və o cümlədən, dünya iqtisadiyyatının yeni tərəqqi meyllərinin tələbləriylə bağlıdır. Buna görə də Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış Tərəqqi Konsepsiyasında, o cümlədən, Milli iqtisadiyyat və onun xüsusi sahələrinə dair SYX-də qeyri-neft sənaye sektorlarının tərəqqi etdirilməsi əsas sahələr kimi qeyd edilmiş və onun diversifikasiyasının vacibliyi məsələsi irəliyə çəkilmişdir (Məmmədov İ. N., Abbasov A. F. 2016).

Qeyri-neft sənaye sektorlarının tərəqqi etdirilməsi regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinin intensivləşdirilməsi və o cümlədən, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin çoxaldılması və onun fərqli mənbələrdən ərsəyə gətirilməsi, ixrac gəlirlərinin çoxaldılması, idxalı əvəzləyən və ixracyönümlü, müxtəlif növləri olan sənaye mallarının istehsalı nöqteyi-nəzərindən önəmli sayılır. Əlavə olaraq, KT, turizm və məlumat — kommunikasiya texnologiyaları ölkə daxilində qeyri-neft sahəsinin tərəqqisində vacib sahələr sayılır.

1.2. Qeyri-neft sahəsinin ixracının təhlil və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji təminatının dəyərləndirilməsi nəzəri-metodoloji təminatının dəyərləndirilməsi

Yer üzündə təsərrüfat sisteminin qloballaşması mühitində dövlətlərarası əmək bölgələrinin dərinləşməsi sürətlənmişdir. Bu cür şəraitdə ölkədaxili iqtisadiyyatların tərəqqi etdirilməsinin mükəmməl şəkildə modelləşdirilməsi, ölkədaxili iqtisadi maraqların müdafiə edilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, ölkədaxili iqtisadiyyatın təbii və xammal vəsaitlərdən asılılıq faktorlarının tədricən azaldılması kimi vəzifələr meydana gəlir. Sözsüz ki, sözügedən məsələlərdə məhz dövlətin iştirakı, müdaxilə etməsi və iqtisadi siyasətinin gerçəkləşməsi prosesləri spesifik önəm kəsb edir. Dünya iqtisadiyyatının ayrı-ayrı iqtisadi proseslərin nizama salınması, ölkənin bu

proseslərə müdaxilə etməsi üzrə fərziyyələr, elmi yanaşmalar və mülahizələr yaranmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə ortaya çıxan merkantilizm nəzəriyyəsi bu cür fikirlərin başlanğıcı sayıla bilər. Bu nəzəri məktəbin məşhur nümayəndəsi V.Stoffor, T.Man, A.Monkreten, G.Skaruffi, ilk olaraq milli iqtisadiyyatda ticarətin rolunu əsaslandırdıqları dahi əsərlər yaradıblar. Hələ həmin dövrlərdə merkantilistlər İtaliya, İngiltərə və Fransa nüfuzlu dövlətlərin xarici ticarətə himayəçilik etmələri, idxal və ixracata güclü nəzarət etmələri lazım olduğunu bəyan edirdilər. Maraqlıdır ki, beş əsr əvvəl idxal-ixrac, gömrük siyasətiylə bağlı olaraq merkantilistlər tərəfindən önə çəkilmiş fikirlər bu gün də dövlətin xarici iqtisadi münasibətlərinin strategiyasını nümayiş etdirilir. A. Montkreten tərəfindən yaradılan bu fərziyyə xüsusən, istənilən dövlətin xəzinəsində qiymətli metallar toplanmalıdır, müasir dillə desək qızıl ehtiyatı formalaşdırmalıdır (Feder, G. 2016). Onlar zənginliyin yeganə mənbəyinin xarici ticarət olduğuna inanırlar. Bununla paralel, merkantilistlər xarici ticarətin hansı ölkələr ilə və nə cür formada həyata keçirəcəyini, alqı-satqı vaxtı nə cür mallara üstünlük veriləcəyini əsaslandırmağı bilmədilər. A. Smithin məşhur Görünməz əl adlı nəzəriyyəsinə əsasən, merkantilist baxışından müxtəlif olaraq, xarici ticarətin azad olmalı olduğunu, dövlətin ona müdaxilə etməməsi gərəkdliyini qeyd edirdi. Şotlandiyalı iqtisadçıya görə, idxalixrac azadlığının təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın tərəqqi etməsini stimullaşdırır. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf etməsi xarici ticarətin sərbəstliyindən bağlıdır. A.Smithdən öncə, merkantilizm cəmiyyətdə xaricdən gətirilən malların zərərli olduğunu düşüncəsini və zənginliyin, yəni qızıl və gümüş ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxaracağı ideyalarını yayırdı. Həmin günlərdə malların ixracı sərfəli hesab edilmişdi, çünki xaricdə mal satarkən bu dəyərlili metallar dövlətə qayıdırdı. Bir sözlə, mənfəətin alıcıdan deyil, yalnız satıcıdan əldə edildiyi fikri yaradılmışdır. Bu nöqtəyi fikirdən ölkə sərvətini qorumaq məqsədilə idxal mallarının xüsusi nəzarət sistemləri formalaşmışdır. Amma A.Smith

merkantilistlərin fərziyyələrinin əlverişsiz olduğunu və yanılmaya əsaslandığını sübütə yetirdi. İqtisadçı azad mübadilədə ilə hər iki tərəfin də zənginləşə biləcəyini əsaslandırdı: əgər kimsə mübadilədən zərər gözləyirsə, ona qoşulmayacaqdı. Satıcı kimi, alıcı da mənfəət əldə edir. Bizdən ötrü idxalat nə qədər dəyərli olarsa, başqalarından ötrü də bizim ixracatımız bir o qədər dəyərli olar. Zənginləşməyimizdən ötrü digərlərinin yoxsullaşmasına tələb duymuruq.) Milli sərvətin qızıl-gümüşdə yox, ümumi istehsal və ticarət ilə ölçülməsinin lazım olmasını söyləyən klassik iqtisadçı ilk olaraq iqtisadiyyata yerli məhsul konsepsiyasını təqdim elədi (Dodaro, S.2013: s.331-332).

Dünya üzrə məşhur klassik iqtisadçı A.Smitin araşdırmalarında iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsi problemləri mövzusunda xüsusilə toxunulmuşdur. Bundan əlavə, iqtisadçı Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsində dövlətin ümumi əmək bölgüsündə, dövlətlərarası iqtisadi prosesdə, ölkədaxili iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsində iştirakının önəmli istiqamətlərinə izah vermişdir. Bu nəzəriyyədə, dövlətin ümumi əmək bölgüsü sistemində tutduğu mövqeyin möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərən komponentlərinin əsasları qeyd edilmişdir.

A.Smit öz araşdırmalarında dəfələrlə vurğulayır ki, əgər hansısa bir dövlət başqa ölkəyə müqayisədə daha ucuz bir məhsul istehsal etmə imkanına sahibdirsə, bu əmtənin istehsal prosesində ixtisaslaşmalı və bu məhsulların ixracına qarşı mütləq üstünlüyü olmayan məhsulları idxal etməlidir. A.Smitin (1776) insanların sərvəti isimlik kitabı nəşr etməsi, klassik məktəbin yaranmasına və kanr sferadakı ticarətin şəxsi baxışlarında böyük dəyişməyə səbə oldu. Smit, yer üzündə sərvətin dəyişkən olduğunu, o cümlədən, həmin sərvətin bir dövlət istehsal edə biləcək məhsul və xidmətlərdən asılı olduğunu göstərdi. A.Smit, bu nəzəriyyəsi ilə qiymət mexanizmini insanlara izah etməyə çalışmışdır. Bu mexanizm vasitəsilə dövlətin müdaxiləsi olmadan iqtisadi dövr özbaşına təmin olunacaqdır. A.Smit liberal dünya ticarətində beynəlxalq istehsalının və rifahının yüksəlməsini qeyd etmişdir. Mütləq üstünlüklər

nəzəriyyəsiylə 2 dövlət arasında ticarətin detallarını izah eləyən A.Smitin fikrincə, hansısa bir dövlət başqa ölkəyə müqayisədə daha ucuz bir məhsul istehsal etmə qüvvəsinə sahibdirsə, bu əmtənin istehsalında ixtisaslaşmalı və bu məhsulların ixracına qarşı heç bir üstünlüyü olmayan məhsulları idxal etməlidir.

Tədqiqatçı Dodaro, klassik Şotlandiya iqtisadçının nəzəriyyələrini təhlil edərək yazır: Smitin yaşadığı dövr bizim dövrdən çox fərqlidir, sənaye inqilabından sonra əvvəllər mövcud olan hər şey dəyişmişdir. Bu gün kapitalizmin əsasında dayanan rəsmi müəssisələrə şübhə ilə yanaşırdı, çox sayda sahibkarın onları mərkəzləşdirilmiş formada saxlaya bilməyəcəyini iddia edirdi.

Digər bir məşhur iqtisadçı David Rikardo özünün Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində Portuqaliya və İngiltərənin xarici ticarət əlaqələrini tədqiq etmişdir və müstəqil xarici ticarətin üstünlüklərini əsaslandırılmışdır. Bu nəzəriyyədə əsasən bir dövlətin digər ölkəyə əmtəələrə dair müqayisəli üstünlüyü nəzərə çatdırılır. Məsələn hansısa bir ölkədə D məhsulunun istehsalı yararlıdır və başqa bir ölkədə isə E məhsulu daha yararlıdır. Sözügedən bu ölkələrdən birində D və E məhsullarının hər ikisi də istehsal edilir və bu ölkələr məhsul mübadiləsi etməyərək bunları öz tələbatına müvafiq şəkildə istehsal eləyirlər. Bu cür olduqda I ölkənin D məhsulunun 3 vahidi E məhsulunun 1 vahidinə bərabər olacaqdır, II ölkədə D məhsulunun 2 vahidi E məhsulunun 1 vahidinə bərabər olacaqdır. Əgər ixtisaslaşma istiqaməti xarici ticarətdirsə, bu zaman I ölkə D məhsulunu istehsal edib, D məhsulunu II Ölkədən D-nin ixracı ilə mübadilə edərək idxal edər. Bu zaman ixtisaslaşmadan qabaq E-3D olubsa da, sonradan E-2D olar, yəni E-ni almaq üçün 3 deyil, 2D lazım olar. II ölkə isə E istehsal edib, D-ni idxal edər və bu səbəbdən də E-2D deyil, məhz E-3D olar (Schneider M., 2014).

D. Rikardonun fikrincə, bu variantda I ölkə II ölkə üzərində A məhsulu üzrə, II ölkə isə I ölkə üzərində B məhsuluna dair müqayisəli fərqlilik qazanmış olur. Belə yanaşma günümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Hansısa bir ölkə üstün

istehsal elementlərinə, xüsusi imkanlara sahib deyilsə, müəyyən bir istiqamət üzrə xarici ticarətdə ixtisaslaşması mümkün deyil, eyni vaxtda qeyd etmək olar ki, dövlət özünün iqtisadi imkanlarını dəyərləndirərkən və tənzimləmə mexanizmləri tətbiq edərkən, o sektorlara ixracpotensialının çoxalması gücünə sahib iqtisadiyyat sektorlarına üstünlük verməli, ölkədaxili iqtisadiyyatın tərəqqi proseslərinin adekvatlığını gözdə tutmalıdır.

Adətən, araşdırmaçıları, təcrübəçiləri müəyyən bir hasilat sahəsinin dominant olduğu dövlətin, bu sektordan qazınan xammal satışı üzrə dövlətlərarası əmtə bazarlarında ixtisaslaşmasında çox ciddi bir təhlükənin olduğunu söyləyiblər. Bununla yanaşı, Holland sindromu problemi də hər kəsə məlumdur və bu mülahizələr ölkənin hasilat sənayesindən qazandığı xammal və vəsaitlərin beynəlxalq bazara girməsi və ixracı planının reallaşmasında, eyni zamanda da bu sahənin əlverişliliyinin təmin olunması strategiyasının, digər ifadəylə söyləsək siyasətinin qurulması, qeyri-neft sahəsində ixrac imkanlarından spesifik istifadə qaydasının nizamlanması probleminə adekvat iqtisadi mexanizmlərin işlənilməsi hazırlanması strateji əhəmiyyət daşıyır (Ribalkina V.E., 2016).

Müasir zamanda iqtisadiyyatın fərqli sektorlarının ixrac imkanlarının çoxaldılmasında əhəmiyyət daşıyacaq məhsulların istehsal faktorlarının daha obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsini əsaslandırır. İxracdan əlverişli formada istifadəylə əlaqəli başqa Nobel mükafatları laureatı, Amerika iqtisadçısı Vasiliy Leontyev Leontyev effekt elmi əsərində qeyd edir ki, təkmilləşmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlər əmək sərfi istəyən xammalları və yarımfabrikatları idxal etməli, bunun qarşılığında əmək tutumu olan məhsulları ixrac etməlidirlər (Leontyev V., 2014: s.62). Bu nəzəriyyənin günümüzdə əsas aktuallığı hazır məhsulların ixracının artırılması, ixrac imkanlarının çoxaldılması dövlət tərəfindən fərqli şəkildə tənzimləmə üsulları ilə həvəsləndirilir. Beləliklə, dövlətin ixrac imkanları güclənir, ixrac təyinatlı məhsulların növləri diversifikasiyalaşdırılır, qazanılmış valyuta resursları ilə dövlətə təzə və üstün

texnologiyanın cəlb edilməsi təmin olunur, kapitalın və xarici investisiyanın gətirilməsi prosesi sürətlənir, ixracın yüksəldilməsi, ixrac imkanlarının artması sayəsində ölkədaxili iqtisadiyyatın tərəqqi aktiv hal alır, onun rəqabət qabiliyyəti yüksəlir və s.

Smit, və Rikardo yerli istehsal xərcləri arasındakı fərqin əmək məhsuldarlığının fərqliliyinə görə olduğunu ifadə edərkən, beynəlxalq əmək məhsuldarlığında fərqliliklərə səbəb olan amillərə diqqət etməmişlər. Bu çatışmazlığı aradan qaldıran nəzəriyyə, Hekşer və Oli tərəfindən təklif edilə Faktor təchizatı nəzəriyyəsidir .Bu nəzəriyyəyə əsasən, bir ölkənin zəngin bir istehsal amilinə malik olması halında, bu faktoru intensiv tələb edən malların istehsalında ixtisaslaşmış olmalıdır. Hekşer-Olinin teoremindən dörd mühüm teorem əldə olunmuşdur. İstehsal faktorlarının qiymətlərinin bərabərləşməsi əsasən, azad ticarət ölkələr arasında faktiki qiymətlərə bərabərdir və bu baxımdan beynəlxalq azad amil hərəkətliliyi ilə eyni olur. Stolper Samulson teoreminə əsasən, azad xarici ticarət ölkədə qıt faktorun gəlirini azaldacaq, bol amilin gəlirini artıracaqdır. Rybczynski teoreminə görə isə, tam iş şəraitində yalnız bir amilin tədarükünün artırıldığı zaman, bu amilin intensiv şəkildə istifadə etdiyi malların istehsalı genişlənəcək, qalan faktorları istifadə edən malların istehsalı isə intensiv olaraq azalır. Faktor təchizatıLeyontev tərəfindən sınaqdan keçirilmiş və nəticələrə görə, sermaye baxımından sıx bir ölkə olan Amerikanın, əmək yönümlü mallarını ixrac edib və sermaye yönümlü malları idxal etdiyi ortaya çıxarmışdır. Bu paradoks xarici ticarətin izah edilməsi üçün yeni fikirlərin ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. İxtisaslı əmək teoreminə əsasən, bir əmtəənin istehsalında bacarığa sahib olan ölkə, bu sahədə ixtisaslaşmaq məcburiyyətindədir, çünki texnoloji yenilik əsasında bir mal ixtira edən ölkə vahid ixracatçıdır, ancaq bu malın idxalatçı ölkələrinin sayı get-gedə artacaqdır. Məhsul dövrləri hipotezində, məhsulu ixtira edən və zamanla xərclərin azaldıldığı ölkədə bazarda az inkişaf eləmiş dövlətlərin ixracatı vurğulanır. Hipotez, sənaye məhsulunun istehsalının yüksəlməsi və sərfiyyatların azaldılmasına

aiddir. Monopolist rəqabət fərziyyəsi malları istehlakçı üstünlüyündən və ölçü iqtisadiyyatlarından faydasından fərqləndirir. İdxalat həcmində hansısa dəyişiklik yalnız malların idxalına deyil, həmçinin ölkənin daxilində və xaricində kapital axınlarının dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Bu səbəblərə görə, tədiyyə balansında hazırki hesab hesabından başqa, sermaye hesabı nəzərə alınmalıdır (Kitous, A, Keramidas, T., Santos, L., 2016:s.24-27).

Xarici ticarət ilə bağlı nəzəriyələrdən biri də amerikan neoklasik iqtisadçı Maykl Porterə aiddir. Həmin nəzəriyyə ən çox Porterin Dörd Faktoru kimi məşhurdur. M. Porter dövlətlərin dünya bazarlarında mübarizə qabiliyyətinin əsasən dörd faktorla (amillə) müəyyənləşdirildiyini bildirib (Bayat, T., Akçacı, T., 2012: s.13):

1. amillərin şərtləri;
2. tələb şərtləri;
3. əlaqədar və xidmət edən sənaye sahələri;
4. firmaların strategiyası və rəqabət səviyyəsi.

Tədqiqatçıların fikrincə, Porterin fikrinə əsasən, ölkələrin rəqabət üstünlükləri sayəsində Azərbaycan dünya bazarlarında neft məhsulların sahəsində rəqabət üstünlüyünə malikdir.

Çünki iqtisadçının nəzəriyyəsində göstərilən dörd faktor hər biri neft sənayesinin istehsal olunması və neft məhsulunun ixrac olunması sənayesində mövcuddur. Bu aşağıdakı kimi izah edilir:

- bu sahənin istehsalının əsas səbəblərindən olan əmək ehtiyatları və neft resursları neft emalı sahələrinin inkişaf etməsi üzrə geniş fürsətlər açır;
- Hər il neft məhsuluna olan tələbat beynəlxalq və yerli miqyasda artır;
- Neftin emal olunması və neft sahəsinin müəssisələrinin inkişaf strategiyası ümumilikdə ən yeni tələbatlara müvafiq olaraq qurulmuşdur, yeni qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri onun mübarizə

qabiliyyətini daha da çoxaldır (Bayat, T., Akçacı, T., 2012: s.19).

➤ Dünya üzrə məşhur olan iqtisadçılar P.Samuelson və V.Nordhaus İqtisadiyyat əsərlərində dövlət iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti problemlərini tədqiq etmişlər və onlar bu əsərlərində bütün dövlətlərdən ötrü prioritet və məqbul iqtisadiyyat sahəsinin, əsasən də sənaye sahələrinin əlverişliliyini, bu ölkələrin müxtəlif istehsal sektorları üzrə rəqabət qabiliyyətliliyini izah etmişlər (Özmen, M.U., Yılmaz E. 2015).Sözsüz ki, bütün ölkələr rəqabət qabiliyyətlilik faktoru nöqtəyindən daha adekvat istehsal və sənaye sektorunun, KT sektoru bazasında istehsal və emal proseslərinin həyata keçirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin ərsəyə gətirilməsinə və ixrac imkanlarının artırılmasından ötrü cəhd edirlər. Əgər, müasir dövrdə Almaniya beynəlxalq bazarda maşın sənayesi üzrə rəqabətdə daha üstündürsə, bu dövlətin ixrac imkanlarında həmin sektorların payının və məhsulların növünün çox olması normal haldır. Bu vəziyyətdə Belarus yaxud Ukrayna kimi iqtisadi tərəqqi nöqtəyindən Almaniya geridə qalan dövlətlərin, axırncı ilə maşın və avtomobil istehsalı-ixracı tsiklində rəqabətə dözəcəyi heç də real görünmür. Bu baxımdan istənilən dövlət özünün istehsal-ixrac tsikli üzrə tərəqqi strategiyalarını müəyyən edərkən, ölkədaxili iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin imkanlarını, rəqabət qabiliyyətinin artmasını və ixrac imkanlarının artırılması faktorlarını obyektiv şəkildə dəyərləndirməli və adekvat tənzimləmə mexanizmləri işləyib hazırlamalıdır.

➤ Ölkədaxili iqtisadi tərəqqi zamanı xüsusi tədbirlərin gerçəkləşməsi, qeyri-neft sahəsinin ixrac imkanlarının nizamlanması mexanizmləri və ya makroiqtisadi, o cümlədən, mikroiqtisadi tərəqqi istiqamətlərinin ölkənin təşəbbüsü ilə tənzimlənməsi xarici ölkələrin iqtisadi tərəqqi modellərində xüsusilə yer almışdır. Misal üçün, Alman modeli iqtisadi konsepsiyasında iqtisadiyyatın mühüm makroiqtisadi göstəricilərinin dövlət tərəfindən planlaşdırılması, azad sahibkarlıq sistemində xırda və orta biznesin faydası, onların dövlət tərəfindən böyük şəkildə

həvəsləndirilməsi; Sinqapur modelində iqtisadiyyatın istənilən sahəsi üzərində xüsusi dövlət nəzarəti və inkişaf eləmiş, müasir texnologiyaların iqtisadiyyatda tətbiq edilməsi; Amerika modelində azad sahibkarlığın stimullaşdırılması, bazar mexanizminin müstəqil fəaliyyəti; Çin modelində iqtisadiyyatda plan və bazar mexanizmlərinin vəhdət təşkil etməsi, bazar mexanizmlərinin, bazar sisteminin dövlət tənzimlənməsi; Yapon modelində ölkədaxili iqtisadiyyatın prioritetlərinin ölkənin təşəbbüsü ilə müəyyən edilməsi və onların tərəqqisinin həvəsləndirilməsi; İsveç modelində dövlət iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sxeminə inteqrasiya etməsi şəklində bir çox iqtisadi hədəflər qəbul edilmişdir (Akıncı, M., Aktürk, E., və Yılmaz, Ö.,2017). Sadalanan dövlətlətin hamısı dünya iqtisadi prosedurlarında öz mövqelərini yetərinə gücləndirə bilmişlər, iqtisadi tərəqqi və imkanlarına görə dövlətlərin ən öndə gedənləridirlər. Bu ölkələr arasından Çin son zamanlarda iqtisadi qüdrətini və ixrac imkanlarını bir xeyli çoxaltmışdır və bu ölkə iqtisadi gücünə görə dünya ikincisi kimi mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. O cümlədən, qeyd eləmək lazımdır ki, Amerika da özünün iqtisadi tərəqqi səviyyəsi arasında fərqi azaltmaq üçün xüsusi tarixi tədbirlər gerçəkləşdirilir. Zənnimicə, müəyyən bir ölkə özünün iqtisadi tərəqqi determinantlarının obyektiv dəyərləndirilməsində iqtisadi, təbii, texniki imkanlarını nəzərə almalı və ixrac potensialının çoxaldılması yollarını müəyyən etməli, bunun üçün iqtisadiyyatın fərqli sahələrinin tərəqqisini aktiv hala gətirməli, ixrac potensialının nizamlanması mexanizmlərini inkişaf etdirməlidir.

Nobel mükafatçısı C. Stiqlitz xüsusi tədbirlərin sənaye sahələrinin tərəqqisinə adekvat olaraq liberallaşdırmanın yavaş-yavaş aparılmasının tərəfdarı kimi məşhur olmuşdur. O, İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra Şərqi Asiya və Yaponiyanın iqtisadi tərəqqi proseslərini öyrənərək söyləmişdir ki, bu bölgədə Yaponiyanın intensiv tərəqqisinin ardınca ilk növbədə Cənubi Koreya, Sinqapur, Tayvan, Honqkonq, daha sonra isə sonra İndoneziya, Malayziya, Tayland, son olaraq Çin dəyişməz iqtisadi tərəqqi tempini əldə etmişdirlər (Demirbaş, M., Türkay, H., 2018). Bu

zaman Yaponiyanın və C.Koreyanın sənaye sektorlarının tərəqqi etdirilməsi modelləri effektivli və məhsuldar olmuşdurlar. Adı çəkilən ölkələrdə, inkişaf etmiş texnologiyaların hazırlanması, bunların istehsala tətbiq edilməsi, xarici kapitalın gətirilməsi, istənilən xarici texnologiyanın iqtisadiyyat sektorlarına gətirilməsi, xarici müəssisələrin ölkəyə gəlməsinin həvəsləndirilməsi, sənaye sektorları ilə bərabər, KT-nin təkmilləşdirilməsi və onun ölkədaxili iqtisadiyyatın mübarizə qabiliyyətinin yüksəldilməsində, iqtisadi tərəqqiyə böyük töhfə verməsində rolunun irəli çəkilməsi kimi strateji misiyaların reallaşmasına nail olunmuşdur. Bu dövlətlərin iqtisadi siyasət strategiyasında sənaye və KT sektorlarının bazar mexanizmləri və şərtləri ilə modernizasiya olunması və tərəqqi proseslərinin sürətləndirilməsi ilə yanaşı, dövlət dəstəyi komponentləri də olduqca güclü olmuşdur.

C. Stiqlitz belə qeyd edir: Şərqi Asiyanın İEOÖ-i öz bazarlarını xarici dövlətlər üçün açmışdılar, ancaq onlar bu prosedurları həddindən artıq yavaş və uzadılmış formada etmişlər. Bu dövlətlər özlərinə xas olan ixracını böyüdərək, qlobal vəziyyətdən faydalanırdılar. Amma həmin dövlətlər proteksionist əngəllərini çox ehtiyatlı və sistematik formada, sadəcə yeni ofisləri qurulduqdan sonra zamanla ortadan qaldırırdılar. Çin, bazar iqtisadiyyatına keçidə etdikdən 20 il sonra, ölkənin intensiv şəkildə təkmilləşdiyi bir vaxtda, tədricən ticarət əngəllərini aradan qaldırmağa başlamışdır (Demirbaş, M., Türkcay, H., 2018: s.481).

Yaponiya və Şərqi Asiya dövlətlərinin hər birinin yaşadığı iqtisadi tərəqqi proseslərinin əsasında sənaye sektorlarının effektivliyi, sənayeləşmənin səviyyəsinin başqa xarici ölkələrlə nisbətdə çox fərqli olması dayanır. Belə ki, bu dövlətlərin iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında, həmçinin sənaye və KT-da rəqabət qabiliyyətli malların, növlərini çoxaltmaqla, ixrac potensialının nizamlanması mexanizmləri və praktiki iqtisadi mexanizmlər yaxşılaşdırılmış, yüksək məhsuldarlıq meyarları inkişaf etdirilmişdir. Nəzəri nöqtəyi-nəzərdən ixrac potensialının nizamlanması, ölkədə yaranan iqtisadi siyasət mexanizmləri hesabına baş tutmalıdır. Qeyd etmək lazımdır

ki, iqtisadi siyasətinin prinsiplərindən əsas hissəsi olaraq, ingilis iqtisadçısı C.Millin tədqiqatlarında bu siyasətin rifah istehsal edilməsində rolu göstərilmişdir. Bu mülahizənin ardı kimi, bütün dövlətlərin iqtisadi siyasəti hər hansı iqtisadi strateji məqsədə qulluq edir fikirini söyləmək mümkündür. Belə olduqda, nəzəri cəhətdən ixrac potensialının tənzimlənməsi siyasəti müxtəlif formalarda ölkələrin iqtisadiyyatlarının beynəlmilləşməsi zamanı yürütdükləri ümumi iqtisadi siyasət konsepsiyası olaraq çıxış eləyir və iqtisadi fəaliyyətlərdəysə xarici ticarət fəaliyyətlərinin əsas həlqəsi şəklində - ixrac statusunda meydana gəlir (Heller, P. S., 2014). Məlumdur ki, ölkələrin iqtisadi tərəqqi konsepsiyalarında ixrac potensialının tənzimlənməsinin zəruriliyi strateji baxış tələb eləyən faktorlardan biri kimi xarakterizə edilir, ixrac imkanlarının tənzimlənməsinin zəruriliyi D.Yusupov, S.Yangirov, B. Taymasovun yazdığı Milli iqtisadiyyat əsərində də izah edilmişdir (Süleymanov.E.N, Zeynalov.A.M, 2018: s.58). Onların fikrincə, dövlət milli iqtisadiyyatın xüsusi komponentlərini dəstəkləyən tədbirləri seçərkən, dünya bazarında rəqabət fərqlərinə malik olan məhsulların istehsalına lap çox dəstək verməlidir.

Görülən araşdırma işinin mövzusunun adındakı qeyri-neft sektorunun ixrac imkanları ifadələrinin nəzəri olaraq inkişaf etməsi də maraq doğurur. Əvvəlcə, qeyri-neft sektoru söz birləşməsi daha artıq maraq yaradır. Niyə, qeyri-neft sektoru? Olar ki, Yer üzündə neftlə əlaqəli olmayan başqa əsas iqtisadiyyat və hasilat sektorlarının adı ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar, misal üçün qeyri-qaz sahəsi, qeyri-metal sahəsi, qeyri-kənd fəaliyyəti sahəsi və s. də adlandırmaq olardı. Bilirik ki, qeyri-neft sahəsi anlayışından başqa fərqli cür təsvir edilən anlayışlara ölkələrin iqtisadi siyasət gerçəkliklərində və iqtisadi kitablarda rast gəlinmir. Bizim zənnimizcə, bunlar neftin hasil edildiyi ölkənin iqtisadi fəaliyyətində və dünya iqtisadi məsələlərindəki faydası ilə bağlıdır. Bu nöqtəyi-yanaşmadan qeyri-neft sahəsi anlayışının ölkələrin iqtisadi tərəqqi siyasətlərində özünə yer etməsi normal haldır. R. Stiqlitz qeyri-neft sektorunun tərəqqisini öyrənərkən, bu sahədə neft dövlətlərinin əsas iqtisadi siyasət

sxemlərinə və neft ixracatı ilə əlaqədar məsələlərə fikir bildirərkən bir sonrakı fikirləri bu tərz ifadə etmişdir: Əksər dövlətlərdə, - bunu təəssüflə söyləməliyəm - neft ehtiyatları onların xalqlarının xoşbəxtliyinə yox, bunun tam əksinə işləyir. Bu da aydın olduğu kimi yerli pul vahidinin məzənnələrinin dəyişməsiylə bağlı olan bir mövzudur və iqtisadçılar hər biri bunu holland sindromu adlandırır. Bu qeyri-sabitliyi daha rahat və sadə fikirlərlə izah etmək mümkündür. Təbii sərvət valyutanın mübadilə kurslarını qeyri-sabit hala sala bilər. O, ölkədaxili valyutanın kursunun yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər, bu isə iqtisadiyyatın təbii resurslarla əlaqəli olmayan sahələrinə təsir göstərir, bu cür olduqdaysa yerli istehsalın idxala müqayisədə rəqabət qabiliyyəti zəifləyər (Nağıyeva V.Y. 2018).

Bu yanaşmaya əsasən, vurğulamaq olar ki, neftin aktiv və daha böyük həcmdə ixracını reallaşdıran dövlətlərdə, neft sahəsiylə bağlı olmayan iqtisadiyyat sektorlarının, digər ifadəylə desək, qeyri-neft sektoru sektorlarının tərəqqi strategiyalarının təyin olunması hər bir ölkədaxili iqtisadiyyat subyekti və dövlətdən ötrü çox geniş önəm kəsb edir. Bununla yanaşı, neft ixracından başqa, qeyri-neft sektorunda istehsal edilmiş ixrac təyinatlı məhsulların növünün artırılması, ixracının nizama salınması, ixrac konsepsiyasının inkişaf etdirilməsi ciddi yanaşma istəyən dövlət mexanizmlərinin hazırlanmasını, tətbiq edilməsini şərtləndirirşərtləndirir. Professor C.R. Şəkərəliyevin fikrincə, xarici dövlətlərinin təcrübəsində, dövlətlərin tərəqqi yollarının təyin edilməsi önəmli problemdən biri sayılır (Əliyev V. N., 2015). Ölkədaxili iqtisadiyyatın xarici faktorlarla bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı nöqtəyindən üç tərəqqi modelini - iqtisadiyyatın ixrac fəaliyyətini yaxşılaşdırılmasını sürətləndirən tərəqqi modelini, idxalı əvəz eləyəcək istehsal sektorlarının tərəqqi modelini və iqtisadi inteqrasiya modelini ayırd etmək olar.

R.Soltanov və C.Məlikov və qeyri-neft sahələrinin tərəqqi etdirilməsinin nə qədər mühüm olduğunu vurğulamışlar və vergi-büdcə, kredit-pul və investisiya siyasətinin yaxşılaşdırılaraq ixraca təkan verilməsini nəzərə çatdırmışlar. Bu yöndə

tədqiqat aparan başqa bir alim C.Mehdiyevin fikirlərinə əsasən AR-nın gələcək inkişafında bir çox önəmli amilləri qeyd etmişdir (Qurbanzadə A.A.2016):

- Qeyri-neft sahələrinin ixracının şaxələndirilməsi sayəsində dözümlü sosial-iqtisadi inkişaf etmənin əldə edilməsi;
- İqtisadiyyat sahəsinin və qeyri-neft sektorunun ixracının genişləndirilməsi istiqamətlərinin çoxaldılması və ÜDM-in neftdən bağlılığın tədricən aşağı salınaraq qeyri-neft sahəsinin üstünlüklərinin təmin edilməsi;

Dövlətin ixrac potensialının təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsi nəzəri olaraq bir qrup üsullardan, nizamlama komponentlərindən istifadə etmək olar. Onlar haqqında ətraflı informasiyalar Cədvəl 1-də qeyd edilmişdir. Cədvəl 1-dən məlumdur ki, ixrac imkanlarının təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən fərqli üsulları, çoxfunksiyalı mexanizmləri vardır və dövlətin əsas işi ölkənin iqtisadi tərəqqi və ixrac konsepsiyalarına adekvat şəkildə, qeyri- neft sektorunun ixrac imkanlarının əlverişli nizamlanması siyasətini yaratmaq, onun praktiki gerçəkləşdirilməsi sxemlərini yaratmaqdan ibarətdir. Professor Q. Juravlevanın fikrincə, ölkənin proteksionist xarici ticarət siyasəti adətən ixracın azalmasına imkan yaradır. Müəllif ixrac imkanlarının çoxaldılmasında xarici ticarətin liberallaşmasını mühüm saymışdır.

Qeyri-neft sektorunun ixrac imkanları yalnız dövlətin iqtisadi siyasəti və tənzimlənmə sxemlərinin ərsəyə gətirilməsi ilə bitmir. Burada əvvəlcə qeyri-neft sahəsinin fərqli sektorlarının imkanlarının qiymətləndirilməsi, təbii vəsaitlərin əlverişli emal şəbəkəsinin ərsəyə gətirilməsi və.s nəzərə alınmalıdır. Araşdırmaçı C. Sultanov ölkədaxili iqtisadiyyatın tərəqqisi ilə real iqtisadi sektorun ixrac imkanlarından əlverişli şəkildə istifadənin asılılığını qeyd eləyir.

Cədvəl 1: İxrac potensialının təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsinin mexanizmlərinin nəzəri olaraq üsulları və növləri

Metodlar	Həmçinin: növlər
I. hüquqi	1. Qanun 2. Normativ aktlar 3. Dövlət proqramları 4. Konsepsiya 5. Strategiyalar
II. Administrativ	1. Kvota 2. Lisenziyalaşdırma
III. İqtisadi	1. İxrac strukturlarının inkişafı 2. Vergi güzəştləri 3. İxrac-ticarət zonalar 4. İxrac-sənaye mərhələsi
IV. Birbaşa	1. İxracatçıların rüsumdan azad olunması 2. İxracın güzəştli kreditləşdirilməsi 3. Dövlət sifarişi
V. Dolay	1. Vergi dərəcəsi 2. Gömrük rüsumu 3. Kredit-pul amili

Mənbə: Babayev F. F, 2017: s.67

Söyləmək lazımdır ki, dövlət başçımızın 1994-cü il yanvarın 10-u, 92 nömrəli AR-da xarici ticarətdə faydanın artırılması tədbirləri haqda AR-da idxal və ixrac proseslərinin dövlət tənzimlənməyi haqda Sərəncamı; AR-da azad ticarət haqda AR-nın Prezidentinin aprel ayının 5-i 1994-cü ildə verilən 125 nömrəli Fərmanı; AR prezidentinin dekabrın 17-i 1996-cı ildə verilən 520 sayılı AR-da xarici ticarətin nizamlanmasının inkişaf etdirilməsi haqda Sərəncamı; AR-nın Prezidentinin iyun ayının 24-ü 1997-ci ildə verilən 608 sayılı AR-da xarici ticarətin liberallaşdırılması haqda xüsusi qərarı qəbul edilmişdi (Əliyev V. N. , 2015).

Dövlət başçımız 2016-2020-ci illər içərisində AR-da istehsal edilən qeyri-neft məhsulunun ixrac prosesinin təşviq edilməsi istiqamətində əlavə tədbirin reallaşmasından ötrü qərar qəbul eləmişdir ki, ölkəmizin ərazisində istehsal edilən və istehsal prosesi üzrə istifadə olunan yerli elementlərin, AR-da yaradılmış qeyri-neft mallarının dəyərinin onların xüsusi çəkisinə, o cümlədən ixrac olunan məhsulun

növünə əsasən, AR-da qeyri-neft mallarının ixrac olunması ilə məşğul olmuş şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaitinin hesabına ixrac təşviqi verilsin. Fərmana uyğun şəkildə müəyyən edilir ki, ödəniləcək ixrac təşviqinin baza tutumu ixrac əməliyyatlarına faktiki ixrac edilmiş malın ixrac gömrük bəyannaməsindəki gömrük dəyərinin 3 %-ni əhatə edir. Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2016-cı il tarixli 1852 nömrəli Gömrükdən keçirilmiş məhsulların, nəqliyyat vasitəsinin bəyan edilməsi Qaydalarına əlavə edilən yeniliklərə müvafiq şəkildə Nazirlər Kabinetinin son qərarına müvafiq olaraq, idxal-ixrac əməliyyatı prosesində sərhad keçid məntəqələrinə lazım olan sənədlərin sayı tədricən azaldılmışdır. Belə ki, son olunan yeniliyə qədər ixrac vəzifəsini reallaşdıran sahibkarlardan fitosanitar, göstərici, mənşəylə idxal vəzifəsini reallaşdıran sahibkarlardansa uyğunluq, mənşə sertifikatı istəniləyi vəziyyətdə, artıq bu sənədlər qaydalar içərisindən çıxarılmışdır.

Sözügədən bu qərar, dövlət başçımızın mart ayının 4-ü 2016-cı il tarixli Gömrük sistemi üzrə islahatların aparılması ilə əlaqədar əlavə tədbirlər haqda fərmanın icrasının təmin olunmasından ötrü qəbul edilmişdir (Mustafayev S.A, 2018).

AR-nın Prezidentinin dekabr ayının 6-sı 2016-cı ildə verilən 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş ölkədaxili iqtisadiyyat ilə iqtisadiyyatın əsas sektorlarına dair SYX-də bu cür ixracyönümlü iqtisadi model önə çəkilərək, yüksək əlavə dəyər ortaya çıxarmış ixracyönümlü iqtisadiyyata keçmə əsas niyyətlərindən biri olaraq təyin olunmuşdur. Bu kontekstdə daha çox MDB ölkələri, Gürcüstan, Türkiyə, İran kimi vacib region ölkələriylə optimal ticarət müqavilələrinə əsaslanmış aşağıtarifli bir mühitdə əlverişli gömrük prosedurlarının tətbiq olunması sayəsində AR-nın ticarət qovşağı olaraq yerinin daha da gücləndirilməsi hədəf kimi seçilmişdir (Mustafayev S.A, 2018).

Dövlət başçımız İ.Əliyevin 21 dekabr 2018-ci ildə verdiyi 427 sayılı Fərmanı üzrə Xarici ticarət iştirakçısı Yaşıl dəhliz buraxılış sistemindən hər zaman istifadə hüququnu qazanmağı, sözügedən hüququn ləğv olunması və bərpa olunması Qaydası

təsdiqlənib. Bu ildən, fevral ayının ilk günündən Yaşıl dəhliz buraxılış sistemi istifadə edilmişdir. Yaşıl Dəhliz buraxılış sistemində əsas məqsəd qanunvericiliyə əməl etmiş xarici ticarət nümayəndələri üzrə daha uyğun imkan vermək, biznesin dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin əlverişliliyini yüksəltmək, könüllü olaraq riayət mədəniyyətini inkişaf etdirmə, risk qiymətləndirilməsi və gömrük auditinə daha çox gömrük nəzarəti ilə rəsmiləşdirilməsini lap şəffaf və çevik gerçəkləşdirməklə fiziki gömrük yoxlamalarının sayını azaltmaq, ölkənin ixrac imkanlarını artırmaq, məmur-sahibkar əlaqələrini yeni idarəçilik prinsiplərinə əsasən tərəqqi etdirmək, qazanılan resurslardan daha optimal şəkildə istifadəni həyata keçirir.

Fevral ayının 6-sı 2019-cu ildə İqtisadi İslahatların Təhlil və Kommunikasiya Mərkəzində, Bir Pəncərə İxrac Dəstək Mərkəzi və AR Standartlaşma İnstitutu aralarında əməkdaşlıq mövzusunda xüsusi memorandum imzalanmışdır. İkisi aralarında imzalanan bu memorandumun əsas məqsədi AR ixracatçılarının məhsulun dünya bazarlarında yüksək normalara uyğun olması üçün konsaltinq, sertifikatlaşdırma xidmətlərinin təqdim edilməsi, maarifləndirici tədbirlərin görülməsi, bir pəncərə qaydasında uyğunluq sertifikatının çox az müddətdə verilməsini həyata keçirmək üçün birlikdə tədbirlər planını hazırlamaqdır. Birgə əməkdaşlıq eyni zamanda xaricə ixrac olunan məhsulun müqavilə üzrə beynəlxalq akkreditasiyadan keçən laboratoriyada sınaqdan keçirilməsi və beynəlxalq keyfiyyət idarələməsisektorundakı başqa xidmətlərin təqdim edilməsini həyata keçirəcək.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsiylə əlaqəli metodoloji və elmi-nəzəri baxışların təhlil edilməsi bu fəaliyyətlə əlaqəli mühüm şərtlər olaraq çıxış edən faktorların bir qrupunu fərqləndirməyə zəmin yaratmışdır:

Ölkədaxili iqtisadiyyatın mütəmadi olaraq tərəqqi etməsi və onun iqtisadiyyat sektorlarının diversifikasiyası problemlərinə sistemli şəkildə yanaşmanı, strateji hədəflərin müəyyən edilməsini vacib eləyir;

Bazar iqtisadiyyatı amillərinin tərəqqisinin sürətləndirilməsi, sahibkarlığın

tərəqqisinə dövlətin dəstək olması, xarici ticarət məşğuliyyətinin əlverişliliyinin çoxaldılması prioritetlərinin tənzimlənməsi üsullarının, yeni modellərinin hazırlanması və gerçəkləşməsi;

Qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarına böyük töhfələr təqdim etmək iqtidarında olan iqtisadiyyat sektorlarının fürsətlərinin araşdırılması və onlardan əlverişli istifadə mexanizmlərinin müəyyən edilməsi;

Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artımına səbə olan iqtisadi imkanın yaradılmasından ötrü iqtisadi-təsərrüfat rejimlərinin təşkili prosesini asanlaşdıran və sürətləndirən tənzimləmə mexanizminin qanunvericilik bazasının inkişafı, təzələnməsi və istifadə olunacaq normativlərin, ixrac qayda-qanunlarının və rejimlərinin işlənilib hazırlanması;

Ölkədaxili iqtisadiyyatın strateji iqtisadi tərəqqi prioritetinə adekvat qeyri-neft sahəsi əsaslı ixrac tərəflərinin obyektiv formada dəyərləndirilməsi və onların gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinin təşkil edilməsi prinsiplərinin yaxşı vəziyyətə gətirilməsi;

Qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarına əsaslanaraq dünya əmtəə bazarında sürətli hərəkət imkanlarına malik olan məhsulun müxtəlif növlərinin müəyyən edilməsi və onun ixrac imkanlarına daxil olunması mexanizmlərinin nizama salınması və s.

Qeyri-neft sahəsinin ixrac imkanlarının nizamlanması bəzi problemlərin tədqiq edilməsini, çox sayda makroiqtisadi, o cümlədən, mikroiqtisadi faktorlarla bağlantısının, bu prosesin milli iqtisadiyyatın tərəqqisinə olan təsirinin araşdırılmasını zəruri edir. Sadalanan bu problemlər arasında milli iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sahəsinin ixrac imkanlarından əlverişli istifadənin rolunun çoxalması aktuallığı ilə lap çox diqqəti çəkir. Məhz bu səbəbdən dissertasiyanın bundan sonrakı yarım fəslə qeyd edilən aspektlərin zamanla öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Təbii resurslar hesabına emal müəssisəsinin ərəsəyə gətirilməsi prosesləriylə

əmək resurslarının məhsuldar şəkildə yerləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən uyğunlaşdırılması, bölgələrdə sənaye sahələrinin və eyni zamanda məhlələrin, aqrar şəhərlərin və o cümlədən, komplekslərin, elm-innovasiya və klaster təyinatlı KT -nin təşkili prosesinə nəzər salınmalı;

KT və aqrar sahəyə məxsus olan vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən dövlət dəstəyi mexanizmlərinin inkişafı proseslərinin sürətləndirilməsi və s.

Həm beynəlxalq nəzəriyyələrin, həm də ölkənin müasir iqtisadçılarınun tədqiqatlarının və nəzəri baxışlarınınin təhlilininin nəticələri aşağıdakı nəzəri fikirlərin ölkənin ixrac imkanınınin tənzimlənməsində vacib olduğunu göstərir:

➤ istehsalın ixtisaslaşması və əməyin beynəlxalq bölgüsü bölməsində istənilən ölkə öz iqtisadi imkanlarını və resurslarını müvafiq olaraq dünya ölkələri aralarında bir yer tutmalıdır;

➤ dünya ölkələri aralarında müqayisəli üstünlükləri olan sektorlar müəyyənləşdirilməlidir və dövlətlər həmin sahələri tərəqqi prioritetlərinə daxil etməlidirlər;

➤ hökumətlərin önündə dayanan əsas vəzifələr makroiqtisadi stabilliyin təmin edilməsi, mütamadi tərəqqi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətləndirilməyi olmalıdır;

➤ ixrac edilən məhsullarda əməyin intensivliyini artırmalıdır;

➤ ölkələr daxili bazarın mühafizəsiylə yanaşı, xarici ticarətin də hər zaman liberallaşdırılmasından ötrü səy göstərməlidirlər;

➤ ixrac edilən malların beynəlxalq mübarizə qabiliyyətinin çoxaldılması istənilən vaxt diqqətdə saxlamalıdır.

AR-da qeyri-neft sahəsinin hazırkı vəziyyəti bu sektorun diversifikasiyalaşdırılmasının sürətləndirilməsiylə xarakterizə olunsa da, bu proseslər sahənin imkanlarının çox balaca bir hissəsi olaraq özünü göstərir. Qeyri-neft sektorunun dövlət ÜDM-dəki və başqa makroiqtisadi ifadələrdə artım olmasından

ötrü, ilk olaraq, bu sektorun ixrac imkanının çoxaldılması mühimdir. Belə olduqda ölkənin qeyri-neft sahələrinə xarici investisiyaların gətirilməsi sürətli hal ala bilər, ayrı-ayrı dövlətlərdən investorların gəlməsi artar, ölkəyə idxal edilən modern idarəçilik üsulları və texnologiya qeyri-neft sahəsində ədalətli rəqabəti tədricən çoxaldar, istehsal normalarını artırır, gerçək məhsul artımına ciddi şərait yaradar. Sözügedən faktorlar nəzərə alınmaqla, hazırda AR-nın qeyri-neft sektorunun ixrac imkanları və onun dəyərləndirilməsinin tədqiq olunması aktualdır.

II FƏSİL. QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Qeyri-neft sahəsinin ixracının inkişafına tətbiq edilən mövcud iqtisadi göstəricilərin təhlili

Hazırda dövlətimizdə qeyri-neft aektorunun ÜDM-in ölçüsü qeyri-neft sahəsinin həcmi 37,6 milyard azn olmuş, öncəkiylə müqayisədə 8,4 faizlik artıma nail olunmuşdur. Sənayedə qeyri-dövlət sahəsinin hissəsi 76,4 faizə çatmışdır. Ümumi istehsalda sənaye məhsulunun payı 87 faiz, sənaye xarakterli xidmətlərin verilməsi isə 12 faiz olmuşdur. Bu sektorun 8796,3 milyon manatlıq vəsait yatırılmışdır ki, bunun da 1229,2 mln. azn-i qeyri-neft sənayesi sektorunun inkişaf etməsinə yönəldilib. Bu sektorda işləyənlərin sayı 1469 min nəfərə qədər çoxalmışdır.

Cədvəl 2: Qeyri-neft sənaye istehsalının sektor quruluşu, faizlə

	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün sənaye	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	74,2	72,6	68,8	62,0	65,4
Qeyri-neft emal sənayesi	20,2	21,3	25,4	29,5	28,6
Yüngül sənayesi	7,56	8,04	8,9	10,6	10,8
Yeyinti sənayesi	8	0,7	1	1,8	1,7
Kimya sənayesi	0,7	7,85	9,55	10	9,57
Metallurgiya sənayesi	1,4	1,1	1,2	1,2	1,2
Tikinti sənayesi	1	1,1	1,4	1,5	1,1
Başqa qeyri-neft sənaye sektorları	1,53	2,31	2,83	4,6	3,8

qaz enerjisi və buxar istehsal edilməsi, təchizatın hissələtə bölünməsi,	5,2	5,3	5,5	7,1	5,6
Su qurğuları istehsalı, tullantı və kanalizasiyaların təmizlənməsi və emal olunması	0,6	0,6	0,7	0,8	0,6

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Sənaye məhsullarının dəyərində də önəmli səviyyədə dəyişikliklər olmuşdur. Ümumilikdə qeyri-neft sahəsində istehsal edilən məhsulun, xidmətin və işlərin miqdarı keçən illərə müqayisədə çoxalmışdır. Ölkədə axır zamanlarda ümumi sənaye məhsullarının qiymətində nəzərə dəyəcək çoxalma xüsusən kimya və yüngül sənayesi, yeyinti sənayesi, tikinti materialı istehsalında olmuşdur.

Cədvəl 2-nin məlumatlarından bu cür razılıq əldə etmək olar ki, dövlətdə indi ən ixrac imkanları olan sektorlar və bir az investisiya cəlb ediciliyi yanaşmasından optimal qeyri-neft sektorları məhz yüngül, yeyinti, metallurjiya, kimya və tikinti materialının istehsalı sektorlarıdır (Babayev F. F., 2017, s.86). Bu sənayedə başqa sektorların istehsal miqdarı həm də sektorların investisiya cəlb ediciliyi zəif olduğundan bu sektorları dövlətimizdən ötrü ixrac imkanlı sayə bilmərik. Bu sənayeyə bilavasitə xarici və daxili investisiyanın yatırılması ixracistiqamətli sektorların inkişafından ötrü stimül verir.

Qeyri-neft sahəsində davamlı olaraq inkişaf etməyə müvəffəq olmaq məqsədi ilə və bu sektordadakı problemin ortadan götürülməsi və başqa sektorların inkişafının təmin olunmasından ötrü bu sənayeyə xarici investisiyaların fəal cəlb olunması, istehsalda ən yeni texnologiyanın istifadə edilməsinə münbit imkanın yaradılması və ən yeni idarəçilik metodunun istehsala icrasının stimullaşdırılması, bazara daxil olan məhsul və xidmətin keyfiyyətinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması həqiqətən də ixrac imkanlarının çoxaldılması istiqamətində atılmış önəmli addımlardandır

(Bayramov.A.M, 2018). Ancaq burada, təşkilatın faydalı və effektiv fəaliyyət sxemi, mütəmadi ən yeni istiqamətlərə uyğunlaşma bacarığı əsas rol oynayır.

Cədvəl 3:Sənaye məhsulunun (xidmət və işlərin) dəyəri, uyğun olaraq illərin faktiki qiymətləriylə, milyon manat

	2016	2017	2018	2019	2020
ÜDM	53 743	57 183	58 025	54 270	60 282
Bütün sənaye	35 574	32 795	31 120	27 479	31 410
Mədənçıxarma	24 608	22 644	22 972	15 251	20 181
Qeyri-neft emalı	7 032	7 244	8 072	7 880	8 899
Yeyinti	2 860	2 648	2 964	2 879	3 617
Yüngül	2 681	2 720	3 065	2 543	2 882
Kimya	242,8	286,4	329,8	462,0	568,1
Tikinti	313,8	380,5	511,4	442,6	388,1
Metallurgiya	518,3	408,7	412,8	359,3	420,7
Başqa qeyri-neft sənaye sektorları	583,7	812,0	921,0	1 237	1 356
Elektrik enerjisi, qaz və buxarvə təchizatı istehsalları	1 815,6	1 892,5	1 713,3	1 776,1	1 826,7
Su təchizatı, kanalizasiya və Tullantı emalı	210,7	215,6	212,6	231,5	261,4

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Ölkəmizin iqtisadiyyatında ixrac imkanlarının artırılmasından ötrü sahibkarlar da doğru ixrac siyasəti həyata keçirməlidirlər. Cədvəl 3-də qeyri-neft sahəsində kapitala istiqamətlənmiş investisiya nümayiş etdirilmişdir. Cədvəl informasiyalarından məlum olur ki, bu sənayeyə 2015, 2016-cı illərdə gətirilən investisiyalar keçən illərdə aşağı

düşmüşdür. Biz onu neft sahəsindən qazanılan gəlirin azalması və investorlardan ötrü risk göstəricilərinin qarşıya çıxmasıyla əlaqələndirə bilərik (Fərzəliyev M. P., 2017).

Son illərdə investorlardan ötrü ən çəkici qeyri-neft sektorları yeyinti və yüngül, kimya və maşınqayırma, avadanlıq və maşınlardan başqa hazır məmulatların istehsalı sektorlarıdır.

Cədvəl 4: Qeyri-neft sənayesində əsas kapitala yönəldilmiş, milyon manatla

Sahələr	İllər				
	2015	2016	2017	2018	2019
Qeyri-neft sənayesi	864,3	867,7	634,5	473,8	423,2
xarici investisiyalar	0,1	0,3	0,7	16,1	-
daxili investisiyalar	861,2	888,7	643,8	466,8	423,5
Yeyinti sənayesi	152,9	165,6	116,0	121,6	67,6
Yüngül sənaye	72,7	62,9	117,0	89,3	117,7
Kimya Sənayesi	35,8	52,7	17,5	28,0	34,5
Tikinti materialının istehsalı sənayesi	25	42,1	55,5	36,5	28,5
Metallurgiya sənayesi	53,3	52,0	2,4	5,1	1,4
Maşınqayırma sənayesi	184,6	68,8	112,4	26,3	12,4
Maşın və avadanlıqlardan əlavə olaraq hazır metal məmulatın istehsalı	268,2	355,1	161,7	97,4	94,5
Başqa qeyri-neft sənayesi sahələri	73,7	64,8	58,0	70,3	65,6

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Xarici investorlar dövlətdə hansı vəziyyətdə fəaliyyət göstərmələrinə biganə qalmırlar. İnvestorların investisiya etmək istədiyi bölmə və bu sahədə fəaliyyətlərindən ötrü ölkədə investisiya sferası xüsusi rol oynayır (Qurbanzadə A.A.,

2016). Dövlətimizdə qeyri-neft sahəsinin indilik azalan temp ilə inkişafının önəmli amillərindən əsası olan investisiya çətinliyidir. Belə ki, 2015-2019-cu il daxilində qeyri-neft sektoruna toplam 3588 mln.azn investisiya qoyulmuşdur ki, bu da bütün sənaye üçün bərabər təyinat olan vəsaitin 11,7 faizini təşkil etmişdir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorlarının indiki halı və qiymətləndirilməsindən ötrü sənayenin vacib sektorlarının ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsinə tələb vardır.

Yeyinti sənayesi. İndi yeyinti sahəsində çoxalma sürətinə görə qida məhsulunun istehsal edilməsi sənayesi başqa sahələri ötür. Belə ki, cədvəli təhlil elədikdə şahid oluruq ki, 2015- ci illə nisbətdə 2019-cu ildə yeyinti sahəsi üçün fəaliyyət göstərən ümumi müəssisələrin sayında azalma olmuşdur ki, bu uyğun olaraq A-qida malları istehsalı sektorunda 8,6%, B-içki istehsalıyla fəaliyyət göstərən müəssisələrin miqdarında 6,3 faiz, C-tütün məmulatlarının istehsal olunması yerlərinin sayındaysa 8,0% olmuşdur. Ancaq məhsulun istehsalıyla çalışan müəssisənin miqdarının düşməsinə baxmayaraq hər 3 sektorda istehsal edilən məhsulların fiziki miqdarında çoxalma baş vermişdir. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin sayının düşüb istehsal miqdarının çoxalmasının əsas amillərindən biri faydasız işləyən, ən yeni texnologiyalardan tətbiq etməyən Lakin məhsulun istehsal olunmasıyla fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının azalmasına baxmayaraq hər üç sahədə istehsal edilən məhsulların fiziki miqdarında çoxalma olmuşdur. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin miqdarının enib istehsal miqdarının çoxalmasının əsas amillərindən biri faydasız işləyən, ən yeni texnologiyalardan tətbiq etməyən müəssisələrin öz mövqelərini yeni müəssisələrə, potensialları daha yüksək olan müəssisəyə verməsidir (əlavə 1).

Yüngül sənaye. AR DSK-nın informasiyasına görə 2019-cu il tarixinə dövlətin burada 300 yer fəaliyyətdədir, ancaq onların miqdarı 2012-ci illə nisbətdə 32 və ya da

9,6 faiz aşağı düşmüşdür ki, bu əksər hissəsi toxuculuq, paltar və ağac məmulatının istehsalı sektorlarında olmuşdur. Yüngül sənayenin alt sahələrində baş verən institusional dəyişikliklər an etibarıyla 2015-2019-cü illər içərisində istehsal olunan məhsulun həcmninə 155,2% artmasına səbəb olmuşdur. Məhsul istehsalı miqdarı da uyğun olaraq keçən ildə toxuculuq sahəsində 97,7 mln manatlıq, bazis ilinə müqayisədə 68,1 faiz çoxalma ilə, dəri, dəri məmulatları, ayaqqabı istehsalı mühitində 13,6 mln. manatlıq, bazis ilinə müqayisədə 54 faiz enmə ilə, geyim istehsalında məhsul hazırlanmasının ümumi miqdarı 61,1 mln. manatlıq bazis ilinə müqayisədə 66,1 faiz çoxalma ilə, mebel istehsalında 58,4 mln. manatlıq, 2019-cu ilə müqayisədə 51 faiz çoxalmayla, kağız və karton istehsalında 2,8 qat çoxalma müşahidə edilmişdir.

Sektor məhsulları daxilində istehsal miqdarının daha artıq artdığı məhsullar toxuculuq sektorunda pambıq mahlıçı həm də ipək və pambıq parça, geyim istehsalı sektorunda trikotaj və köynək məhsulu, kağız və karton istehsalı sektoru məhsulları daxilindəysə kağız əl dəsmalı və süfrələrin istehsal edilməsində qeydə alınmışdır (Süleymanov.E.N, Zeynalov.A.M 2018). Sonda 2019-cu ildə yüngül sənaye sahələrinə əsasən istehsal olunan 298,0 mln. manatlıq məhsulun 32,5 faizini toxuculuq , 20,5 faizi geyim istehsal müəssisələrinin, 4,5 faizini dərinin və ayaqqabıların istehsalı, dəri məmulatı və 4,1 faizini ağacdan istehsal edilən məhsulların istehsalı, 18,7 faizini kağız və karton məhsulu 19,7 faiziniysə mebel məhsulu təşkil etmişdir (Cədvəl 5).

Cədvəl 5: Azərbaycanın yüngül sənayesinin alt – sektorları üzrə istehsal olunan məhsulun miqdarı (milyon manat)

Alt sahələr	İllər					Bazis ilinə müqayisədə artım tempi faizlə
	2016	2017	2018	2019	2020	
Geyim istehsalı	35,7	41,2	53,6	51,3	60,2	157,2
Toxuculuq sənayesi	56,6	50,2	47,7	30,6	96,0	157,2
Ağacdan məmulatların istehsalı	10,7	16,0	18,0	15,3	11,0	103,4

Dəri və dəri məmulatlarının və ayaqqabıların istehsalı	28,5	20,3	18,1	11,4	14,5	45,0
Mebellərin istehsalı	37,6	42,8	41,6	44,1	57,3	142,0
Kağız və karton istehsalı	16,4	18,7	27,1	31,0	54,7	3,1 dəfə
Toplam	180,8	180,2	201,2	178,1	287,0	144,2

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Yüngül sənaye sektorlarının inkişafı ölkədə bu sektorun investorlar yönündən nə cür səviyyədə cəlbənməsindən də bağlıdır. Təkcə, 2015-2019-cu illər ərzində yüngül sənaye sektorlarına toplam 240 mln. manat investisiya yatırılmışdır ki, bu məbləğin 65,1 mln. manatı, faiz ilə ifadədə 27 faizi toxuculuq sənayesi, 29,9 mln manatı yəni 12,4 faizi geyim istehsalı, 8,8 mln manatı yəni 3,6 %-i dəri məmulatı, ayaqqabı, dəri sektorunun, 103,9 mln manatı, yəni 43,1 faizi ağac məmulatı istehsalı, 33,1 mln. manatı faiz ilə ifadədə 13,7 faizi karton və kağız istehsalıyla məşğul müəssisələrin, 129,5 mln manatı mebelin istehsalıyla məşğul sahələrin hesabına düşmüşdür.

Kimya sənayesi. Dünya Bankının aparıcı iqtisadçısı olan V.Fengler Azərbaycanda iqtisadi inkişaf etmənin, makrosabitliyin qorunması məqsədilə irəli sürmüş olduğu təkliflər arasında Azərbaycanda kimyəvi məhsulun istehsalına keçidi müsbət qiymətləndirmişdir. Bunun çox yaxşı iqtisadi nəticələr verəcəyini də bildirmişdir. O qeyd eləmişdir ki, kimya məhsullarına əsasən bazar xam neftin məhsullarından daha da böyükdür (Nağıyeva V.Y. 2018).Yaxın zamanda xam neft bazarı kiçildikcə kimya məhsulları bazarı böyüyəcək. Odur ki, Azərbaycan neft xammalından istehsal elədiyi bu məhsullarla bazarda önə çıxıb bilər. Buna böyük potensial var. - deyər, mütəxəssis bildirib. Nümunə olaraq: 18 iyul 2018-ci il tarixində SOCAR Polymer adlı layihənin tam olaraq işə düşməsi nəticəsində pləmizə 100 milyon dollar miqdarında idxal dilən yüksəksıxlıqlı polietilen və polipropilen istehsal edilməyə başlanacaq. 250 mln. dollar həcmində məhsul kənara ixrac olunacaq. Bununla, qeyri-neft sahəsinin ixraca məxsus gəlirləri təxminən, 18% çoxalacaq.

Ümumiyyətlə, təkəsadəcə qeyd edilən polipropilen zavodunun istismar zamanında 4,5 mlrd. dollardan daha artıq gəlir qazanacağı gözlənilir. Ona görə ki, polipropilen məhsullarına tələbat 2018-ci il ərzində 74 mln. ton təşkil eləmişdir ki, növbəti beş il məddətində tələbatın ildə təxminən 5% çoxalması proqnozlaşdırılır.

Metallurgiya sənayesi. İndi ölkəmizin metallurgiya sənayesində ümumi şəkildə 29 müəssisə fəaliyyətdədir ki, onların 24-ü qeyri-dövlət, 5-i isə dövlət status olan müəssisələrdir. Bakı Polad Tökmə ASC və Baku Steel Company Ölkəmizdə ən iri metallurgiya müəssisəsidir. Baku Steel Company 2001-dən ölkəmizdə polad istehsalıyla məşğuldur və dövlətimizdə birinci metallurgiya zavodu sayılır. Zavodun 2007-ci il ərzində illik istehsal qüvvəsi 386 456 ton olmuşdur və indi polad istehsalına görə illik istehsal qüvvəsi 1 000 000 (bir milyon) ton olmuşdur. Bakı Polad Tökmənin isə illik istehsal gücü 100 min tona çatdırılmışdır. Bu müəssisələrdə müvafiq olaraq indi 750 və 2100 nəfər işçi fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 6: 2015-2019-cu illərdə Azərbaycanda əsas tip qara metallurgiyanın istehsalı dinamikası (min ton)

Məhsul növləri	İllər					Bazis ilə nisbətən artım tempi %-lə
	2016	2017	2018	2019	2020	
Dəmir filizi	206,4	134,4	95,4	117,6	24,5	12,3
Polad borular	60,8	62,8	34,9	28,8	54,7	86,4
Polad tökmə	434,2	245,2	314,1	301,0	355,3	77,7
Qara metaldan məftil və Kanatlar	312,2	473,8	378,9	245,1	225,0	65,7
Armatür	234,7	223,4	241,5	213,1	246,0	94,8

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Cədvəli təhlil elədikdə görürük ki, son illər zamanlarda 2016-ci ilə istehsal müqayisədə istehsalın miqdarı ensə də ancaq 2020-cu il ərzində keçən illə müqayisədə sahənin polad borular, polad tökmə və armatür istehsalı sektorlarında

yüksəlmə vardır. Əgər 2016-ci il ərzində dəmir filizi istehsal olunan müəssisədə istehsal edilən məhsul miqdarı 207,3 min ton olmuşdursa bu 2020-cu il ərzində 24,5 min tona düşmüşdür ki, bu, bazis ilinə müqayisədə 87,7faiz az, polad tökmədə 2019-da 345,3 min ton bazisə nisbətədə 23,6 faiz az, polad borular istehsalında 2020-cı ildə 54.7 min ton bazis ilinə nisbətən 22,3% az, armatur istehsalı müəssisəsində 235 min ton məhsul hazırlanmış və bu da bazislə müqayisədə 5,2 faiz az məhsul deməkdir.

İndi ölkəmizdə ən yeni alüminium sənayesi qurulur. 21 yanvar 2012-ci il ərzində ölkə iqtisadiyyatından ötrü çox önəm daşımış hadisə DET Al Alüminium Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətin (MMC) - Gəncə Alüminium zavodunun (GAZ) açılışı olmuşdur ki, bu, ölkəmizdə ən yeni səviyyədə alüminium sənayesinin yaradılmasından ötrü ilk addım atılmışdır (Mustafayev S.A, 2018).

Cədvəl 7: Azərbaycanda əlvan metallurgiya müəssisələrində əsas növ məhsul istehsalı

Məhsul formaları	Ölçü vahidi	İllər					Bazislə müqayisədə artım göstəricisi
		2015	2016	2017	2018	2019	
Mis filizləri və kondensatları	Ton	503,6	318,0	683,5	958,2	1 836	3,8 dəfə
Gil – torpaq (alüminium oksidi),	min ton	102,7	131,3	111,3	0	0	X
Gümüş	Kq	615,0	621,0	228,4	122,4	311,2	48,8%
Qızıl	Kq	1 451	1529	1762	2119	1786	122,4%
Alüminium qapı və pəncərə blokları,	min ədəd	18,2	22,2	24,5	28,5	26,8	134,6%
Bentonit	min ton	167,8	92,8	80,3	55,0	48,4	31,2%

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

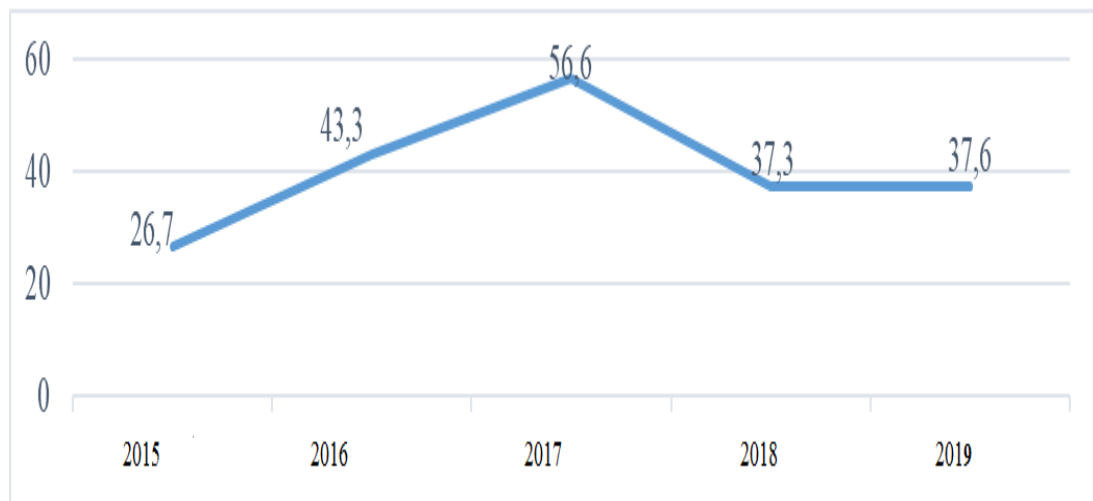
Cədvəldən məlum olur ki, əlvan metallar istehsal eləyən başqa müəssisələrdə məhsul istehsal edilməsinin natural istifadə miqdarında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişimi olmuş, 2015-ci il ilə nisbətədə 2019-cu il ərzində mis kondensatları və filizləri 3,8 dəfə qızıl istehsalı 22,4% - alüminium qapı və pəncərə blokunun miqdarı 6,6 min ədəd -çoxalmış, gümüşün istehsalıysa 48,8% - düşmüşdür.

Tikinti məhsulları istehsalı sənayesi. Ölkəmizdə Gilan Holding, Akkord; Azfen BM; Evrascon, AZ-İnşaat, ANT Group, Creacan inşaat şirkəti, AS Group Investment böyük tikinti şirkətlərinin yaradılması xırda və orta tikinti şirkətlərinin miqdarının düşməsinə əsaslı təsir etmişdir. Misal, Akkord STİK-nın daxilində dəmir-beton, asfalt, metal-konstruksiya, beton, mərmər, daş-çınqıl və digər tikinti materialları istehsal eləyən 40 zavod fəaliyyətdədir.

Akkord böyük yaşayış sektorlarının, idman yerlərinin, keçidlərin, körpünün su təchizatı və kanalizasiya xəttinin tikilməsini maliyyələşdirir və reallaşdırır. Bu təşkilatlardan Gilan Holding 1992-ci ildən ölkəmizdə böyükmiqyaslı projelərə pul yatırımları yatırır. Onun daxilində asfalt, tikinti, quru suvaq, kərpic, istehsalı edən zavodlar, həmçinin də Gilan Pacific İnşaat təşkilatı fəaliyyət göstərir (Məmmədov İ. N., Abbasov A. F. 2016: s.83).

Qeyd olunduğu kimi, burada əsas kapitalla istiqamətlənən investisiyanın bir payı da əsas tip tikinti materialının, məmulatların və metal-konstruksiyanın istehsalına yönəldilir. 2015-2019-cu illərdə ölkədə tikinti materialları istehsalı sektorunda kapitalla istiqamətlənmiş investisiyanın məbləği 30 faiz, natural ifadədə 10 mln. manat çoxalmışdır.

Qrafik 1: Tikinti məhsulunun istehsalında əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyalar (milyon manatla)

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

2019-cu ilin informasiyalarına görə ölkədə 224 tikinti materialı istehsal edən məşğul müəssisə fəaliyyətdədir ki, bunun da 95 faizi qeyri-dövlət statusluna sahibdir. Araşdırma onu göstərir ki, bu sektorda dinamik tərəqqi təmin olunmuşdur. Belə ki, müqayisə olunan illər içərisində dövlətdə sement 18,4 faiz, gips 4,6 faiz, tikinti kərpic 10 faiz, taxta - şalban istehsalı 3,6 dəfə, beton-dəmir konstruksiyalar 2,3 dəfə çoxalmış, təkə sünə daşdan tikinti blokunun istehsalında 3,6 faiz, keramik plitə və qeyri-filiz tikinti materialı istehsalında 2012-ci ildəki göstəricidən 50 faizdən çox düşmüşdür.

Cədvəl 8: Əsas növ tikinti materiallarının, məmulat və konstruksiyaların istehsalı

	Ölçü vahidi	İllər					Bazis illərinə müqayisədə artım Vəziyyəti
		2016	2017	2018	2019	2020	
Sement	min ton	1854,8	2185,1	2830,7	2623,8	2 220	118,4
Gips	min ton	140,6	228,8	21,8	185,5	143,7	103,5
İnşaatdan ötrü əhəng daşı və başqa daşlar	min ton	524,3	557,0	447,6	334,0	542,1	103,3
Tikinti kərpic	min k. M	224,1	460,0	417,1	270,5	245,0	110,0
Tikinti bloku	min ton	143,6	136,7	154,7	168,7	137,7	96,4
Keramik plitə	min kv m	74,1	124,5	73,8	32,8	31,6	40,4
Qeyri – filiz tikinti Materialı	min ton	747,1	513,3	420,3	212,2	153,8	21,4
Taxta – şalban	min kub m	352	4 380	377,1	420,0	1 288	3,6 dəfə
Toplam dəmir – beton Konstruksiya	min kub m	56,3	27,4	35,0	28,2	120,8	2,3 dəfə

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyası. Son zamanlarda İKT inkişaf olunmasında önəmli tədbirlər planı tətbiq olunmaqdadır. Qazanılan məlumatlara

əsasən, hazırki ilin 6 ay müddətində informasiya və rabitə müəssisələri insanlara, müəssisə və şirkətlərə 771,8 milyon manatlıq yardım göstərmişdir. Ötən il ilə nisbətə informasiya və rabitə xidmətinin ümumi ölçüsü 10,7 % çoxalmış və qazanılan gəlirin böyük payı qeyri-dövlət sahəsinin payına düşmüşdür.

2019-cu il ərzində turizm sahəsində fəaliyyətdə olan müəssisələrin ümumi sayı öncəki il ilə nisbətə artmışdır (10%). Bu sektorda müəssisələrin çoxalması işsizliyin aşağı düşməsinə mütərəqqi obraz oynamışdır. Əhaliyə satılan turizm yollayış blankların sayı əvvəlkiylə müqayisədə çoxalmış ancaq Azərbaycanda səyahət etmək məqsədilə xarici dövlət vətəndaşına satılmış blanklar azalmışdır (6 faiz). 2018 -ci il illə nisbətə qəbul olunmuş və göndərilən turistlərin ümumi sayı cüzi çoxalma müşahidə edilmişdir . Tamlıqda turizm sahəsində çalışan müəssisələr 2019-cu il ərzində fəaliyyətlərində mənfəət ilə sonlandırmışlar.

Cədvəl 9: Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas istehsal fondlarının strukturu %

İllər	Kənd təsərrüfatı təyi nath əsas istehsal fondları-cəmi	o cümlədən					
		binalar, tikililər, ötürücü qurğular	maşın və avadanlıqlar	nəqliyyat vasitələri	işçi və məhsuldar mal-qara	Çoxillik əkmələr	Sair
2010	100	77,5	13,7	3,7	2,5	0,8	2,1
2011	100	79,5	12,3	3,4	1,2	1,0	1,3
2012	100	79,0	12,0	3,5	2,1	1,4	1,8
2013	100	77,6	13,8	3,4	1,7	1,2	2,5
2014	100	76,5	14,5	4,1	1,9	1,1	1,5
2015	100	70,9	19,5	3,3	1,6	0,8	3,5
2016	100	77,4	16,0	4,1	1,4	0,7	0,3
2017	100	77,5	15,1	4,7	1,3	0,6	0,4
2018	100	77,0	15,3	4,7	1,3	1,0	0,5

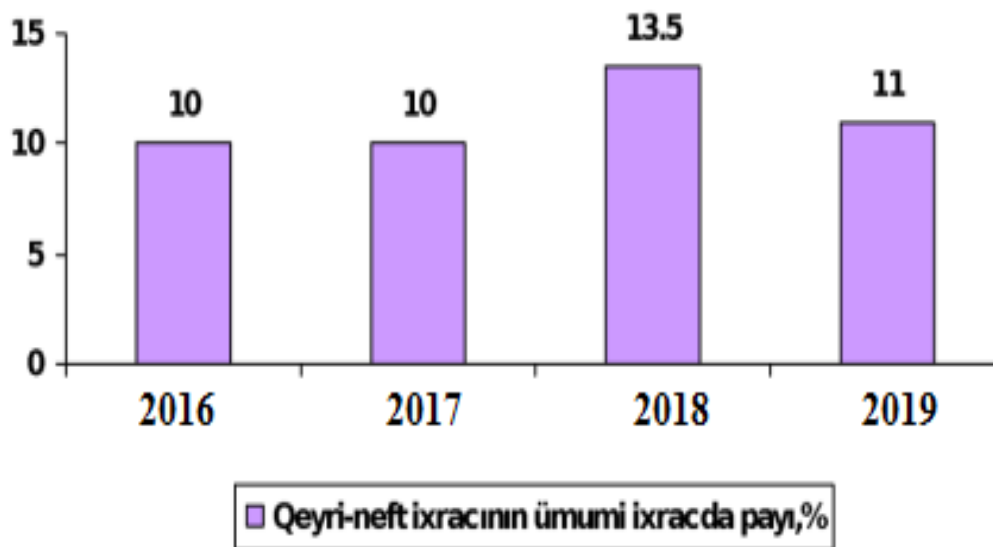
2019	100	76,8	14,4	4,7	1,3	1,1	1,5
------	-----	------	------	-----	-----	-----	-----

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Yuxarıda olan cədvəldən bilindiyi üzrə 2019-cu il ərzində kənd təsərrüfatında əsas fondun quruluşunun əsas hissəsini tikililər, binalar və qurğular təşkil eləyir.(76.9 %). Avadanlıq və maşınlar 14.5 % , nəqliyyat vasitəsi 4.9 % , məhsuldar və işçi mal-qara 1.2 faiz ,çoxillik əkmələr 1 faiz təşkil eləmişdir.

Ölkəmizin qeyri-neft sahəsində texniki bazanın yenilənməsi, sənaye sektorlarının restrukturizasiyası, iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və bütünlükdə ölkədə reallaşan iqtisadi islahatın nəticəsi kimi 2019-cu ildə ÜDM hazırki qiymətlər ilə 70 135,1 mln. manat manat olmuşdur ki, bu da öncəki illə nisbətdə 11 faiz çoxdur. Adambaşına düşmüş ÜDM-in ümumi miqdarı 7205 manat olmuşdur. 2017-ci il ərzində ÜDM-in 28 087,3 mln manatı əlavə dəyər kimi sənayedə istehsal olunmuş, o da ÜDM-un 40,1 faiz olmuşdur.

Qrafik 2: Qeyri-neft ixracının ölkənin ümumi ixracında payının dinamikası, (ümumi ixraca nisbətən faizlə)

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

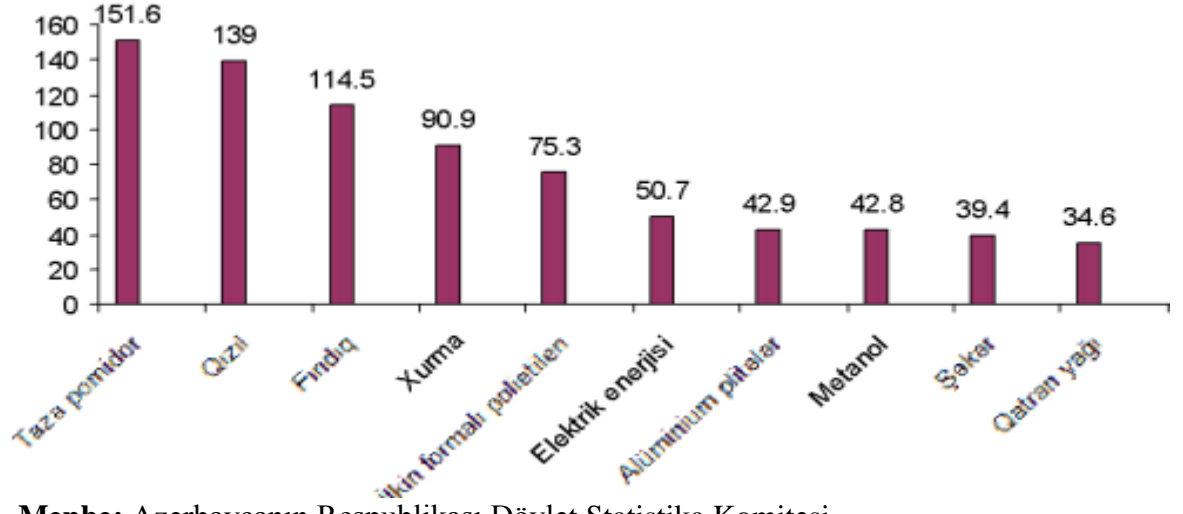
Qrafikdən görüldüyü üzrə, 2016-2019-cu illərdə qeyri-neft ixrac olunmasının bütöv ixracdakı payında önəmli transformasiya baş verməmişdir. Əgər 2016-cı il üzrə neft-qaz sektorundan əlavə sektorlara dair məhsulların məcmu ixracdakı payı 10% olubdusa, 2019-cu ilə əsasən bu göstərici 11 faiz təşkil etmişdir. 2019-cu ildə qeyri-neft eksportunun məbləği 2017-cı ilə nəzərən 150 mln. dollar (11%), 2018-cı illə nisbətdə 300 milyon dollar (23%) artsa belə, 2016-cı il göstəricisindən 175 mln. dollar (10%) aşağıdır (www.stat.gov.az).

Made in Azerbaijan brendinin yaradılması, onun təşviqi ixrac siyasətində xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Xatırladaq ki, bu brendin yaradılması Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsüylə həyata keçirilmişdir. 5 oktyabr 2016-cı ildə Made in Azerbaijan adlı brendin xarici bazarda təşviqi, tanıtılmasıyla əlaqədar Fərman imzalamışdır. Fərmana görə Xarici ölkəyə ixrac missiyasının təşkil olunmasına, marketinq məşğuliyyətinə, yerli təşkilatların ixrac ilə bağlı xarici ölkələrdə və patent sertifikat almasına, ixracla bağlı tədqiqat-inkışaf layihələri və proqramlarının gerçəkləşdirilməsi yönündə bir sıra tədbirlər görülməsi planlaşdırılmışdır. Həmçinin, Azərbaycan mənşəli olan qeyri-neft məhsulunun ixrac olunmasının stimullaşdırılmasıyla əlaqədar görülmən işlər haqqında hesabatın forması da təsdiq edilmişdir.

Son 2 il də bu Fərmandan irəli gəlmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi sahəsində görülmüş işlər bu brendin dünyada tanıtılmasında böyük uğurların qazanılmasına təkan verib. Azərbaycanın məhsulun xarici bazarlarda tanıtılmasıyla bağlı görülmən işlər ixrac imkanlarının artımına təkan vermişdir.

Bir sıra ölkələrdə bu brendin tanıtılması üçün sərgilər keçirilmişdir. Bu cür sərgilərdən biri də 2018-ci ildə Moskva şəhərində təşkil edilmişdir. Bu brendin baş sponsorluğuyla keçirilmiş Prodexpo 2018 XXV Beynəlxalq Ərzaq, Xammal və İçki Sərgisində dünyanın altmış üç ölkəsindən iki mindən çox şirkətin, həmçinin, Azərbaycan şirkətlərinin də məhsulları nümayiş edilib.

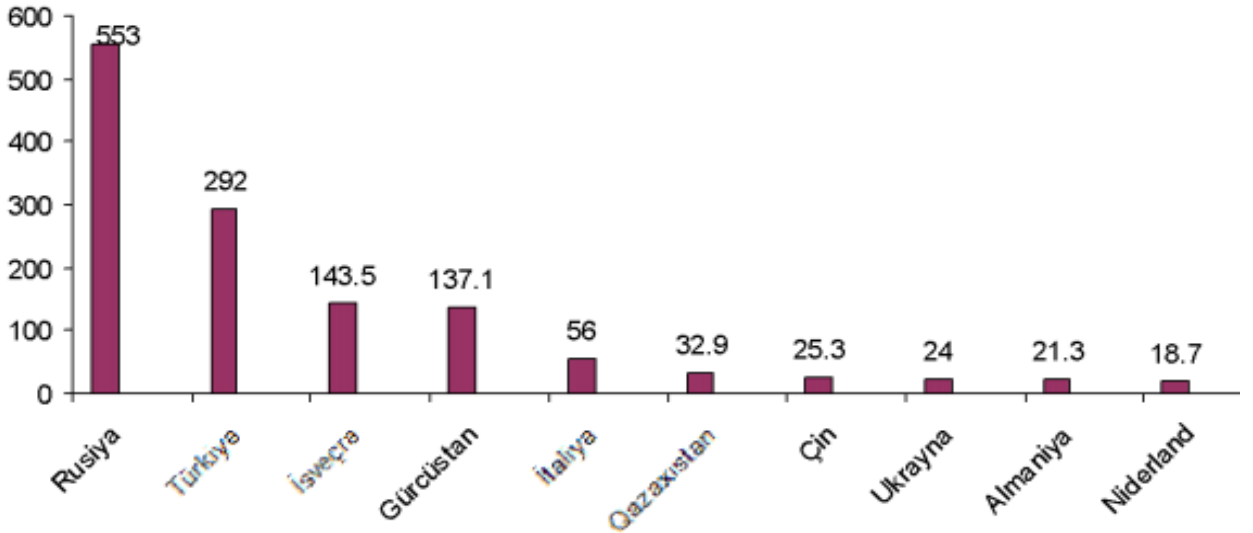
Qrafik 3: 2019-cu il üzrə qeyri-neft ixrac edilməsində ən çox paya sahib 10 məhsul əsasında ixracın dəyəri, (mln. dollarla)

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Qrafik dən göründüyü üzrə, ilk beşlikdə olan malları çıxmaq şərtiylə qeyri-neft sektorundamüxtəlif məhsullar üçün ixrac dəyəri o qədər də çox deyildir. Bu sahədə ixracın bir məhsuldan asılılıq dərəcəsinin ən yuxarı göstəricisi 10% təşkil eləmişdir (151.6 mln. dollarlıq ixrac dəyəriylə təzə pomidor).

Qrafik 4: 2019-cu il üzrə qeyri-neft ixrac edilməsində ən çox paya sahib 10 ölkə (mln. dollarla)

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Qrafikdən göründüyü üzrə, ixracda ən yuxarı paya sahib 10 ölkə 2018-ci il üzrə ölkəmizin ümumi ixracatının təqribən 85%-ni təmin etmişdir. Bu nüans ölkə ixracının coğrafi 47 aspektdən çox az səviyyədə şaxələnməsinin sübutudur. Qeyri-neft sektorunun elə məhsulları mövcuddur ki, bu məhsullar ixracın ilk 10-luğuna aid olan 1 və yaxud 1 dövlət tərəfindən alınır.

Nümunə kimi: 2018-ci il üzrə təzə pomidorun 99.8%-i Rusiyaya, qızıl bütöv kütləsi İsveçrəyə, fındığın 72%-i İtaliya və Rusiyaya, xurma məhsulunun 93 %-i Rusiyaya, elektrik enerjisinin 88%-i Gürcüstan və Rusiyaya eksport olunmuşdur (Əlavə 2).

2.2. İxrac potensialının artırılmasına klaster yanaşmanın müqayisəli təhlili

Qeyri-neft sahəsinin daha ciddi arqumentlər ilə qiymətləndirilməsi vacibdir, çünki bu sektorun inkişafının əhəmiyyətli səviyyədə təşkili problemləri mövcuddur. Bu problemləri qismən ortadan qaldırmaqdan ötrü, bu sektorun məhsuldarlığının çoxaldılmasından ötrü mövcud təbii resurslardan, kənd təsərrüfatı və sənaye imkanından daha da faydalı formada istifadə təmin edilməlidir. Regionlarda təbii ehtiyatların işlənməsi, həmçinin mövcud resursların hərəkətə gətirilməsi yardımıyla ixrac istiqamətli və üstün rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması prosesləri genişlənməlidir, innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun fərqli sektorlarına xarici investisiyanın cəlbinin intensivləşdirilməsi, xarici

investorların bu sahələrə fəal gəlməsinin təmin olunması, sahibkarlığın inkişafına əlavə stimulların verilməsi üçün ölkədə sənaye zonalarının, məhəllələrinin, aqrar şəhərçiklərin, aqrar komplekslərin və elm-innovasiya tutumlu sənaye klasterlərinin yaradılmasına başlanılmalıdır. Sənaye klasterlərinin formalaşması prosesi ardıcılıq və qarşılıqlı əlaqə prinsipləri əsasında qurulur. Belə ki, klasterlərin əsas iştirakçıları kimi məhsul istehsalçısı, ixtisaslaşmış xammal, yarımfabrikatlar, digər avadanlıqlar və ehtiyat hissələri təchizatçıları, maliyyə təşkilatları çıxış eləyir. Bundan başqa, digər iştirakçılara isə KOS-lar, sahibkarlıq qrupları və assosiasiyaları, banklar və maliyyə qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət statusuna malik qurumlar və.s aid edilir (Əhmədov N. V., Əyyubov M. R., 2019).

Sənaye klasterinin yaradılmasında dövlət siyasətinin önəmini ayrıca söyləmək lazımdır. Çünki bu siyasət klaster modelinin tətbiq xüsusiyyətləri, əsas niyyət və vəzifələrin, eləcə də, vacib istiqamətlərin təyin olunmasında önəmli rola sahibdir. Klasterlərin qurulması, fəaliyyətiylə bağlı hazırlanmış dövlət siyasətinin milli iqtisadiyyatın xüsusi iqtisadi inkişaf yönünə müvafiq olaraq formalaşdırılması da vacibdir. İlham Əliyev tərəfindən 26 dekabr 2014-cü il tarixli sərəncamıyla təsdiq edilmiş, Azərbaycanda sənayenin inkişafına aid 2015-2020-ci illərə əsasən Dövlət Proqramında klaster modelinin tətbiqində xüsusi əhəmiyyətli sənəddir. Bu proqramda prioritet sənaye sahələrinə əsasən ərazi istehsal klasterlərinin və sənaye klasterinin təşkil edilməsi, həmçinin, sənaye klasterlərinin təşviq edilməsi diqqətdə tutulmuşdur.

Proqram çərçivəsində hazırlanmış Tədbirlər Planında isə sənayenin modernləşdirilməsi, strukturunun təkmilləşdirilməsi, yüksək rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının çoxaldılması, innovativ və elmtutumlu istehsalın genişləndirilməsi, ixtisaslı kadrın hazırlanması öz əksini tapmışdır. Tədbirlər Planının reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

➤ sənayenin imkanlarının çoxaldılması və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə dəstək verilməsi;
- sənaye zonaları və klasterlərin yaradılması;
- sənayenin kadr imkanlarının, elmi təminatının möhkəmi ;
- sənayedə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.

Hal-hazırda Dövlət Proqramında qeyd edilən istiqamətlər çərçivəsində müvafiq işlər yerinə yetirilir. 2015-ci il də 250-dən çox sənaye müəssisəsinin fəaliyyətə başlaması, o cümlədən, Abşeron rayonunda və Bakıda tikinti materialı istehsalı, həmçinin geyim istehsalı müəssisələrinin, elektrik yarımstansiyalarının tikilməsi, Sumqayıtda beton məmulatları, plastik qablar, tekstil, texniki və karton avadanlıqlar istehsalı müəssisələrinin istifadəyə verilməsi sənayenin inkişafı sahəsində atılan mühüm addımlardan hesab olunur.

Ölkənin bir sıra regionlarında tikiş fabriki, plastik qab, rezin məmulatları, ayaqqabı, karton, limonad istehsalıyla məşğul olan, həmçinin ət, meyvə-tərəvəz emalı, çörək, süd istehsalını reallaşdıran müəssisələr istismara verilmişdir.

Dövlət Proqramında texnologiya və sənaye parklarının, həmçinin, sənaye məhəllələrinin təşkil edilməsi də özünü göstərmişdir. Bu proqram qəbul edilməzdən əvvəl hələ 2011-ci il tarixində cənab Prezidentin Fərman və Sərəncamlarına müvafiq olaraq Balaxanı Sənaye Parkı, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Yüksək Texnologiyalar Parkı (2012) təsis edilmişdir. Bu yöndə görülmən işlərin davamı olaraq isə 2015-ci ildə də ölkədə təzə sənaye zonasının təşkil edilməsiylə əlaqədar tədbirlər gerçəkləşdirilmişdir.

Bundan başqa, cənab Prezidentin Texnologiyalar Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Pirallahı və Qaradağ Sənaye Parkları və Neftçala və Masallı Sənaye Məhəllələrinin təşkil edilməsi barədə Fərman və Sərəncamlarına müvafiq olaraq görülmüş işlər də qeyd edilməlidir. Texnologiya və sənaye parkının, Sənaye məhəlləsinin yaradılmasının məqsədləri sırasında qeyri-neft sahəsinin davamlı olaraq inkişafının

təmin edilməsinin dəstəklənməsi, əhalinin istehsal sahəsindəki məşğulluğunun artırılaraq işsizliyin azaldılması və s. qeyd edilə bilər.

Məsələn, Mingəçevir Sənaye Parkı isə yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsindən ötrü yaradılmışdır. İstehsal sahələrinə isə dəri məmulatların, pambıq və tekstil məhsulların istehsalı aiddir. Yüngül sənaye sahəsində bu cür müəssisələrin yaradılması idxaldan bağlılığın azaldılmasına, ixrac imkanlarının artırılmasına, milli tekstil brendlərin yaradılmasına və təzə iş obyektlərinin açılmasına da müsbət təsir eləyəcəkdir. Mingəçevir Sənaye Parkı gələcəkdə regionda yüngül sənaye klasterlərinin yaradılmasına təkan vermişdir (http://www.ier.az/uploads/8_Senaye_Klasterinin_Yaradilmasi_Metodologiya.pdf).

Qaradağ Sənaye Parkı müasir texnologiyaların tətbiqiylə rəqabətqabiliyyətli gəmiqayırma, eləcə də, digər sənaye məhsulları istehsalının təşkilinə, xidmətlər göstərilməsinə, sahibkarlığın inkişafına müvafiq şərait yaradan sənaye parkı kimi ölkənin sənaye potensialının çoxaldılması istiqamətində atılan addımların bariz nümunəsidir (Cahangirov P. H. 2018).

Odur ki, Sənaye Parkının rezidenti kimi çıxış eləyən Bakı Gəmiqayırma Zavodu tərəfindən ən yeni tələblərə cavab vermiş müxtəlif növ gəmilərin tikintisi, təmiri, dəniz, ofşor mühəndislik işləri həyata keçirilməklə gəmiqayırma sənayesinin inkişafı hədəflənmişdir. Müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində 40 mln. dollarlıq sifariş əsasında yarım dalma qazmanın pantonunun tikintisi sonlandırılaraq təhvil verilmişdir. Həm də, 2016-cı ildə zavodda Üfüq, Zəfər və Turan sərnişin gəmiləri istismara verilmişdir.

Pirallahı Sənaye Parkı isə əczaçılıq sənayesinin inkişafı, həmçinin də, bu sahədə idxaldan bağlılığının azaldılması və əhalinin dərman vasitəsinə olan ehtiyacının ödənilməsinin yerli istehsalla təmin edilməsinin dəstəklənməsi və əhalinin məşğulluğunun çoxaldılması məqsədilə yaradılmışdır. Bu sənaye parkının yeganə rezidenti Hayat Farm MMC-dir (http://www.ier.az/uploads/8_Senaye_Klasterinin_Yaradilmasi_Metodologiya.pdf).

Masallı Sənaye Məhəlləsinin yaradılması isə cənub regionunda sahibkarlıq işinin genişləndirilməsi, yerli ehtiyatdan faydalı formada istifadə etmək ilə sənaye sektorlarının inkişaf etməsi, məşğulluqda sənayenin xüsusi həcmnin çoxaldılması baxımından ayrıca önəm kəsb edir. Sənaye Məhəlləsində dəyəri 31 mln. manat olan out üç layihənin reallaşdırılması artıq təsdiqlənib. Bu layihələr mebellərin istehsalı, avtomobil təmiri, plastic, başqa tikinti materiallarının, aliminium istehsalını əhatə eləyir. 2018-ci ildə Sənaye Məhəlləsinin tikintisinin başa çatmışdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etməsinə aid Strateji Yol Xəritəsində də klaster sxeminin tətbiqiylə bağlı müxtəlif yanaşmalar diqqəti çəkir. Strateji Yol Xəritəsinə görə, KOS-ların bazarlarda mövqelərinin qorunması və istehsal xərcinin aşağı salınması üçün vertikal və horizontal klasterlər yaradılmalı, həmçinin, sənaye klasterləri daxilində istehsalı həyata keçirilən məhsullarda KOS-ların payı 40%-ə çatdırılmalı və 3 innovasiyayönümlü klaster formalaşdırılmalıdır. Bildirək ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü il Sənaye ili olaraq elan edildi və bu ildə ölkədə 230-dan artıq ən yeni sənaye müəssisəsi yaradıldı.

Bundan başqa, Sənaye və yüksək texnologiya parklarının, aqroparkın, sənaye məhəlləsinin qurulmasına sürətlə davam etdirildi. Bu istiqamətdə görülən fəaliyyətin sonluğu kimi isə ölkənin sənaye potensialının möhkəmləndirilməsi məqsədiylə sənaye klasterinin təşkil edilməsindən ötrü lazımi qədər optimali şərait formalaşdı. Klasterlər sənayenin inkişafının dəstəklənməsi baxımından əksər dünya ölkələrində tətbiq edilən mexanizmdir.

Son zamanlar Azərbaycanda da klasterlərin formalaşdırılması yönündə bir sıra işlər görülməkdədir. Belə ki, Azərbaycanda, xüsusilə, kimya sənayesi üzrə klasterin yaradılması üçün geniş şəkildə imkanlar vardır. Hazırda SOCAR Polymer layihəsi Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında reallaşdırılır (Abdullayeva N.A, 2019). Bu layihənin ölkənin polimer materiallarına tələbatının ödənilməsinə, eləcə də, kimya

sahəsində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının reallaşdırılması ilə ixrac potensialının yüksəldilməsinə yaxşı təsir göstərəcəyi proqnoz edilir.

2.3. Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətinin artırmağının təcrübəsinin öyrənilməsi

Yüksək rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunmasında ölkənin xarici ticarət fəaliyyətinin önəmli rolu var. Bu cəhətdən ölkənin xarici ticarətdə rəqabətqabiliyyətliliyinin düzgün müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi vacibdir. Ölkəmizdə istehsal edilmiş məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas meyarları müəyyən edilərək, ölkənin xarici ticarətdə rəqabətqabiliyyətliliyini əks etdirən faktorlar və beynəlxalq bazarda rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodlar öyrənilməklə xarici ticarətdə yüksək rəqabətqabiliyyətliliyin səviyyəsi təyin edilə bilər. Ölkənin xarici ticarətdə rəqabətqabiliyyətliliyini əks etdirən faktorlara nəzər salaraq. Bu zaman 4 vacib faktor qeyd olunacaqdır.

1. ixracın çoxalma dinamikası;
2. ixracın əmtəəsinə görə diversifikasiyası;
3. ixracın coğrafiyasının diversifikasiyası;
4. ixrac səbətinin keyfiyyət quruluşu

İxracın artımı dinamikası dövlətin xarici ticarətdəki rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən olunmasında ən vacib faktorlardan sayılır. İxrac həcmindəki artım ölkənin məhsullarına olan tələbatın səviyyəsinin müəyyən edilməsi göstəricisi olaraq istifadə edilir. Məhsulların ixrac həcmində azalmıyarsa ölkənin iqtisadi inkişafının zəifləməsi meyarı olaraq qəbul edilir. Yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə malik məhsul istehsalı nəticəsində ölkənin məhsuluna yeni kanallar açılır və məhsul rəqabət mübarizəsində qalib gələrək ölkənin ixrac həcmində, çox zaman isə ticarət dövriyyəsinin artmasına gətirir. Bu göstəriciyə əsasən ölkənin ixrac həcmindəki dinamika diqqətə salındıqda bəlli olur ki, öncəki il Azərbaycanın ixrac həcmində çoxalma qeydə alınmışdır. Keçən il ərzində 13 811,6 mlrd. dollar ixrac həyata keçirilmişdir. Ümumi ticarət dövriyyəsi

isə 2018-cı ildə 17675 milyard dollardan 22 593,6 mlrd.ABŞ dollarına qalxmışdır. İxracın həcmində 2018-cı illə müqayisədə 51 faiz çoxalma baş vermişdir.

Ötən il qeyri-neft sektoru üzrəyə ixracın həcmi 1,538 mlrd. dollar təşkil eləmişdir. 2018-cı illə müqayisə etdikdə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac təqribən 24 faiz çoxalma müşahidə edilmişdir. Bu müddət ərzində ixrac əməliyyatları 1923 subyekt tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. DGK-nin informasiyaları əsasında vurğulaya bilərik ki, keçən il üçün 553 milyon dollar miqdarında qeyri-neft məhsulu ixracı həcmi ilə birinci yeri Rusiya tutmuşdur (www.stat.gov.az,2019).

Əmtəələrə əsasən diversifikasiya səviyyəsi. Beynəlxalq statistika göstəricilərinə əsasən, dünyada on mindən çox əmtəə və 97 məhsul qrupu xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak edir. Əmtəə diversifikasiyasının səviyyəsinin yüksəkliyi isə ölkənin xarici ticarətində iştirak edən əmtəə və məhsul qruplarının sayı, ayrılıqda onların bütöv ixracda hissəsinin az olmasıyla müəyyən edilir. Bu səviyyənin ölçülməsində Herfindahl indeksindən istifadə olunur. Ölkənin ixracında çox miqdarda əmtəə qrupu bərabər payla iştirak etdiyi zaman, Herfindahl indeksi sıfıra, az sayda əmtəə yüksək payla iştirak etdiyi zaman isə birə yaxınlaşır.

Tədqiqatçılar tərəfindən EXPY -ixrac səbətinin dəyəri hesablanmaqla ixrac səbətinə çox yüksək gəlirlilik və gəlirlilik dərəcəsinə malik məhsulların çəkisi müəyyən edilir. EXPY və ya ixracın təkmilliyi ölçüsünün yüksək dəyəri isə, ixrac səbətinə kosmik sənaye, tibb sənayesi, rəqəmsal texnologiya məhsulları, avtomobil sənayesi məhsulları və s.bu kimi yüksək məhsuldarlıq, gəlirlilik dərəcəsinə malik məhsulların üstünlük təşkil etdiyini bildirir.

EXPY göstəricisi yuxarı olan ölkələrdə həmçinin adambaşına düşmüş ÜDM-nin səviyyəsinin çox olması, insan kapitalının yüksək inkişaf səviyyəsi və yüksək işçi qüvvəsi, dünya bazarında daha yüksək qiymətə satılan məhsulların ixracı kimi xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır.

B.Balassa tərəfindən təklif edilən Aşkar müqayisəli üstünlüklərinin Balassa prinsipi metodu dövlətlərin rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan üsullardan biridir. Bu üsul vasitəsilə, rəqabət üstünlüyünün nəticəsi kimi formalaşan əsas xarici ticarət göstəriciləri təhlil olunaraq ölkənin rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Balassa prinsipi metoduyla rəqabətin üstünlüklərinin qiymətləndirilməsində bir neçə göstəricidən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən biri Balassa indeksidir. Bu indeks aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$B_{ij} = x_{ij} / x_{iw} \quad (1)$$

Burada, x_{ij} – i məhsulunun ixracının dövlətin ümumi ixracında payını, x_{iw} – i məhsulunun dünya üzrə ixracının ümumi dünya ixracında payını ifadə edir.

Balassa indeksi vasitə ilə, j ölkəsində i məhsulunun ixracının j ölkəsinin ümumi ixracında hissəsinin, eyni məhsulun dünya üzrə ixracının ümumi dünya ixracında payıyla fərqləndirilməsi aparılır. Məsələn, pambıq ixracı həyata keçirən j ölkəsinin ixracında bu məhsulun xüsusi çəkisi dünya ixracına müqayisədə böyükdürsə, deməli j ölkəsi pambıq məhsulu üzrə aşkar müqayisəli üstünlüyə malikdir (Abbasov.İ., Əliyev T. 2018).

Balassa indeksinin dəyəri 1-dən yuxarı olarsa, rəqabət üstünlüyünün var olduğunu, 1-dən az olarsa, var olmadığını əks etdirir. İdxal üçün də Balassa indeksi eyni qayda ilə hesablanır. İndeksin 1-dən yuxarı olması, aşkar müqayisəli üstünlüyün mövcudsuzluğu, 1-dən az olması isə üstünlüyün var olması olaraq qiymətləndirilir. Bu indeksin tapılması da xeyli əhəmiyyət daşıyır.

Başqa Aşkar müqayisəli üstünlük göstəricisiyə Xalis İxrac İndeksidir. Bu indeksin hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$RCANER_{ij} = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij}) \quad (2)$$

Burda, X_{ij} – i məhsulun j ölkəsi istiqamətindən ixracını, M_{ij} – i məhsulun j ölkəsinə idxalını ifadə edir (Abbasov.İ., Əliyev T. 2018).

Xalis İxrac İndeksinin mahiyyəti odur ki, əgər hansısa məhsul bir ölkənin ixracında, idxalına nisbətən yüksək paya malikdirsə, onda həmin ölkə bu məhsul üzrə rəqabət fərqiə malikdir. Ancaq ölkələr müqayisə edilərkən böyüklük dərəcələri nəzərə alınmadan hesablama aparılırsa, böyük ölkələrin xalis ixrac dəyəri daha yüksək olduğu üçün hesablama səhv nəticələnmiş olar. Bundan ötrü də xalis ixrac bu məhsulun ölkədən ixrac edilməsi və ölkəyə idxalının toplamına bölünməklə hesablama aparılmalıdır.

Xalis ixrac indeksinin qiyməti neqativ 1 minimumla müsbət 1 maksimum arasında dəyişə bilər. Neqativ bir minimum qiymət alması ölkənin bu məhsulu yalnız idxal etdiyini, müsbət bir maksimum qiymət alması isə yalnız ixrac etdiyini ifadə edir. İndeksin kəmiyyəti mənfi ədəd olarsa, müqayisəli üstünlük mövcud deyildir. Müsbət ədəd olması halında isə müqayisəli üstünlük mövcud deməkdir.

Azərbaycanda böyük həcmdə ixrac potensialı formalaşsa da, ixracı yetərli səviyyədə həyata keçirilməyən bir çox kənd təsərrüfatının məhsulları vardır. Bu məhsulun xarici bazara ixrac potensialı tədqiq edilərkən onların rəqabət qabiliyyətliliyinə də diqqət eləmək lazımdır. Bu cür məhsullardan biri kartofdur. Azərbaycanın bu məhsul üzrə ciddi ixrac potensialı vardır. İstehsalda illər də artım olsa da, ixrac baxımından yetərli nəticəyə nail olunmamışdır. 1990-cı ildə 185 min ton təşkil eləyən kartof istehsalı 2017-ci ildə 913,9 min tona çatmışdır.

Eyni vaxtda məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi də yüksəkdir. Amma buna 119 baxmayaraq 2011-ci ildə bu məhsulun ixracı 91 min ton təşkil eləyirdisə, 2013-cü ildə 53,9 min tona, 2014-cü ildə 49,5 min tona, 2015-ci il də 36,7 min tona, 2016-cı ildə isə 2011-ci illə nisbətdə 2 dəfə azalaraq 38,2 min tona düşmüşdür. Ancaq 2017-ci il ərzində bu məhsul üzrə ixracda 50% artım müşahidə olunması kartof ixracının gələcək illərdə yüksələcəyindən xəbər versə də, bu məhsulun ixracı hələ də hədəflənən miqdardan azdır. Bu sektorda bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır.

S.İmamverdiyeva tərəfindən aparılan tədqiqatda 2007-2013-cü illərdə kartof məhsulu üzrə böyük həcmdə ixrac potensialı formalaşsa da, onun ixracının həyata keçirilmədiyi müəyyənləşdirilmişdir (İmamverdiyeva.S, 2014). 7 il ərzində altı yüz min tondan artıq kartof məhsulunun ixrac edilməməsinin səbəbini araşdıran tədqiqatçı tərəfindən ölkəmizdə istehsal olunan kartofun müqayisəli üstünlüyü Balassa və Xalis İxrac indeksinə əsaslanaraq hesablanmış və əmsallar aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur.

Cədvəldə göstərilmiş məlumatlar əsasında kartof məhsulunun göstərilən illərdə ixrac imkanının və rəqabətqabiliyyətliliyin yüksək səviyyədə olduğu müəyyən edilmişdir. Bu illərdə kartof ixracının həyata keçirilməməsinin ən böyük səbəbi tədqiqatçı tərəfindən fermerlərin maliyyə imkanlarının azlığı olaraq təyin edilmişdir. Bu sadəcə kartof istehsalçıları üçün deyil, ixrac imkanı üstün olan digər sahələrdə də ixraca mane törədən amil olaraq müəyyən edilmişdir. Nəticədə isə ixracın maliyyələşdirilməsi sxeminin formalaşdırılması yönündə İdxal-İxrac banklarının yaradılması vacibiyyətə vurğulanmışdır.

Cədvəl 10: Azərbaycanada istehsal olunan kartof məhsulunun müqayisəli üstünlüyü

Məhsulun adı	Balassa indeksi – xam neft daxil olmaqla		Balassa indeksi – xam neft istisna olmaqla		Xalis İxrac İndeksi	
	Əmsal	Üstünlük	Əmsal	Üstünlük	Əmsal	Üstünlük
Kartof	9.112	BƏLİ	1.876	BƏLİ	0.308	BƏLİ
Pomidor	4.815	BƏLİ	9.950	BƏLİ	0.999	BƏLİ
Təzə/soyudulmuş tərəvəz	0.530	XEYR	11.003	BƏLİ	0.011	BƏLİ
Təzə/qurudulmuş tərəvəz	1.769	BƏLİ	3.575	BƏLİ	0.942	BƏLİ
Qurudulmuş tərəvəz	0.094	XEYR	0.187	XEYR	0.056	BƏLİ

Mənbə: İmamverdiyeva. 2014, s.177-190

İdxal-İxrac bankları və ya geniş yayılmış adı ilə EXİMBANK bir sıra ölkələrdə ixrac etmənin dəstəklənməsinin mühüm həlqəsini təşkil edir. İxracatçılar bu bankların dəstəkləmə sxemindən istifadə etməklə beynəlxalq bazarlarda üstün rəqabət üstünlüyü qazanırlar. İlk EXİMBANK 1919-cu ildə İngiltərədə yaradılıb,sonralarsa bir sıra dünya ölkəsində yayılmışdır. Hazırda dünyada 200-ə qədər EXİMBANK fəaliyyətdədir. Bu ölkələr sıralarına Rusiya, Türkiyə, Moldova, Ukrayna və s.ölkələr daxildir. Bankın fəaliyyətinə isə əlverişli şərtlərlə orta, qısa, uzunmüddətli ixrac kreditlərinin təqdim olunması, xaricdə ixracatçıların risklərdən sığortalanması və s. aid oluna bilər (İmamverdiyeva.S, 2014).

Azərbaycanın xarici ticarətdə əldə etdiyi uğurlar ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinə müsbət təsir ələyir. Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyisə Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən yaradılan Qlobal rəqabətqabiliyyətliliyin indeksi əsasında müəyyən olunur. Qlobal rəqabətqabiliyyətliliyin indeksi 2004 - cü ildən hər il müntəzəm olaraq hesablanır.

Qlobal Rəqabətqabiliyyətliliyin hesabatının 2018-2019-cu illər nəticələrinə əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatı 137 ölkə içərisində 35-ci yerdə qərarlaşmışdır. MDB ölkələri daxilində isə 1-ci yerdə çıxış etmişdir.

Cədvəldə MDB ölkələrinin 2011-ci ildən Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatında mövqeləri göstərilmişdir.Cədvəldən də bəlli olur ki, Azərbaycan Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatında 2011-ci ildən MDB ölkələri içərisində lider mövqedə çıxış edir.Həmin dövrdən ölkədə iqtisadi inkişaf etmənin sürətləndirilməsi istiqamətində edilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan 2011-ci ildə hesabatda 51-ci pillədə olan mövqeyini 2019-cu il hesabatında 35-ci pilləyə qaldırmışdır.Həmçinin,

Azərbaycan hesabatın nəticələrinə əsasən Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində də birinci yerdədir.

Cədvəl 11: MDB ölkələrinin Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatında 2009-2017-ci illərdə mövqeləri

Ölkələr	2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Ye r	Bal	Ye r	Bal
Azərbaycan	51	4,3	57	4,3	55	4,3	46	4,4	38	4,5	38	4,5	40	4,5	37	4,6	35	4,7
Rusiya	63	4,1	63	4,2	66	4,2	67	4,2	64	4,3	53	4,4	45	4,4	43	4,5	38	4,6
Qazaxıstan	67	4,1	73	4,1	73	4,2	51	4,4	50	4,4	51	4,4	42	4,5	52	4,4	58	4,3
Ukrayna	82	4,0	88	3,9	81	4,0	73	4,1	83	4,1	75	4,1	77	4,0	84	4,0	80	4,1
Moldova	...	...	94	3,9	92	3,9	87	3,9	89	3,9	82	4,0	84	4,0	10 0	3,9	89	4,0
Gürcüstan	90	3,8	92	3,8	87	4,0	76	4,1	71	4,2	68	4,2	65	4,2	58	4,3	66	4,3
Ermənistan	97	3,6	97	3,7	92	3,9	82	4,0	79	4,1	85	4,0	82	4,0	79	4,1	73	4,2
Tacikistan	122	3,4	116	3,5	105	3,8	100	3,8	77	4,1	91	3,9	80	4,0	76	4,0	78	4,1
Qırğızıstan	123	3,4	121	3,5	126	3,5	127	3,4	121	3,6	108	3,7	102	3,8	11 1	3,8	10 2	3,9

Mənbə: [https://www.weforum.org/World Economic Forum](https://www.weforum.org/WorldEconomicForum) və http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf- The Global Competitiveness Report əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qlobal Rəqabətqabiliyyətliliyin İndeksi hesablanarkən iqtisadi inkişaf pillələri üzrə subindekslərin çəki əmsalları müəyyən edilən zaman bu əmsalların təyin edilməsinə təsir göstərən amillərdən asılı olaraq hər mərhələdə fərqli göstəricilər nəzərə çarpır. Məsələn, əsaslı inkişaf pilləsində olan ölkənin son göstəricilərində baza amilləri yüksək paya (60%) sahibdirsə, innovasiya xarakterli inkişaf pilləsində olan ölkənin son göstəricilərində təkcə 20%-lik çəkiyə sahib olur.

Və ya innovasiya və yetkinlik amilləri əsaslı inkişaf pilləsində olan ölkənin yekun göstəricilərində sadəcə 5%lik paya malikdirsə, innovasiya əsaslı inkişaf mərhələsində olan ölkənin yekun göstəricilərində 30%-lik çəkiyə malik olur. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdəysə bu göstəricinin aralıq qiymətlərindən istifadə olunur

Cədvəl 12: Azərbaycanın subindekslər üzrə çəki əmsalları

İllər	Əsas tələblər subindeksi	Səmərəlilik artırıcı subindeks	İnnovasiya və mükəmməllik faktorları subindeksi
2011-2012	4,68	3,99	3,51
2012-2013	4,76	4,05	3,68
2013-2014	4,90	4,09	3,71
2014-2015	4,93	4,08	3,59
2015-2016	4,92	4,05	3,59
2016-2017	4,86	4,23	3,83
2017-2018	4,93	4,44	4,22

Mənbə: The Global Competitiveness Report

http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

Cədvələ əsasən qeyd etmək mümkündür ki, 3 subindeks və 12 indikator əsasında müəyyən edilmiş göstəricilərə müvafiq olaraq ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi dəyərləndirildikdə inkişaf müşahidə edilməkdədir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN İXRACININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKŞAFI

3.1. Azərbaycanın qeyri-neft sahəsinin ixracının təkmilləşdirilməsi və inkşaf etdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan iqtisadiyyatının qabağında duran müasir çağırışa adekvat tədbir olaraq karbohidrogen ehtiyatının ixracından bağlılığının minimumlaşdırılması, qeyri-neft ixrac etməsinin çoxaldılması və qeyri-neft idxal olunması kəsrlərinin bağlanması məsələsinin həlli spesifik önəm kəsb edir. Qeyri-neft sektorunun inkşafı sonunda bir adama düşən ixrac miqdarı göstəricisinin 1000 ABŞ dolları olması planlaşdırılır. Təyin olunmuş hədəflərə çatmaqdan ötrü sağlam rəqabət sferasını təşkil eləyən effektiv dövlət tənzimləmələrinin və üstün əlavə dəyər formalaşdıran ixrac əsası olan iqtisadiyyata transformasiyanın yerinə yetirilməsi zəruridir.

Cəld məzənnə siyasətinin ticarət ixrac fəaliyyətində müsbət effektlər yaratmaq ilə respublikamızın tədiyyə bacarığının yüksəlməsini təmin eləyə bilər. İnvestorların hüququnun qorunmasını təmin eləyən mexanizmin təkmilləşdirilməsi, rəqabət qanunvericilində olan nöqsanın aradan qaldırılması və onun işlək sistemlərinin qurulması ölkəmiz önündə duran əsas çağırışlardandır.

Respublikamızın iqtisadi inkşaf etməsinin xammal istiqamətli olması ixracın əsas tərkibinin hasilat sənayesi məhsulu olan karbohidrogen ehtiyatının hesabına təşkil olunmasına gətirib çıxarır. zənnimizcə, innovasiya-texnologiya metodunun istifadəsi milli iqtisadiyyatın və ixrac etmənin enerji daşıyıcısından bağlılığını

minimumlaşdırıla bilər. Xammal ehtiyatının qiymətinin dünya əmtəə bazarında emal sənayesi məhsullarıyla nisbətdə aşağı və volontik olması ixrac etmənin xammala əsaslanması vaxtı ölkəyə valyuta axınlarında kəskin dalğalanmalara səbəb olmaq ilə birgə, aşağı valyuta gəlirinin tədiyyə qabiliyyətinə neqativ təsiriylə nəticələnir. Xammal istiqamətli iqtisadiyyatda az əlavə dəyərin qurulması əmək haqlarına neqativ təsir edir. İnkişaf eləmiş ölkədə müasir texnologiyalardan faydalanma və innovativ-texnoloji yeniliyin istehsalda tətbiq olunması, həm də üstün ixtisaslı işçi gücünün istehsal proseslərində iştirakı yardımına yaradılmış əlavə dəyərin üstün olması sosial-iqtisadi inkişaf göstəricidə müsbət təsir rolunu oynayır (Abbasov.İ., Əliyev T. 2018).

Aqrar bölmə qeyri neft bölmələrinin mühüm sahəsi sayılır. Bu sahə ölkədə istehlakistəyinin təməl iolan ərzaq məhsulunun birbaşa və dolaylı təklifini təmin eləyir. Son zamanlarda kənd təsərrüfatının məhsullarının genişlənməsindən ötrü sferalar artmışdır. Yalnız, yerli bazarda olan kənar mallar ilə rəqabətin, həm də effektivliyin aşağı olması aqrar istehsalatının təşviq olunmasına şərait vermir. Regionların inkişaf proqramları nəzdində aqrar sektora dövlətin maliyyə köməyi mövcudluğuna baxmayaraq, bu mühitdəki xərclər enməmiş və onun rəqabətqabiliyyətliliyi istənilən limitə çatmamış və beləliklə ölkə ixracında kənd təsərrüfatı məhsullarının çəkisi az mövqə saxlamaqda davam edir. İndi təməl problemdən biri də bu mühitdə effektiv aqroxidmət sistemlərinin olmamasıdır.

Respublikamızın ixrac imkanı lazımı qədər iri olan bir neçə kənd təsərrüfatı mallarını da qeyd eləmək olar. Bu məhsula əncir, nar, təbii bal, kartof, üzüm, zəfəran, qoz, fındıq və s. aid etmək olar. Qeyd eləyək ki, zəfəran məhsullarının gələcək zamanda perspektiv ixrac potensialları yarana bilər. İndi daxili bazarda zəfərana olan ehtiyac İrandan ölkəyə idxal olumuş məhsul hesabına ödənilir, buysa yerli istehsala neqativ təsir göstərmək ilə zəfərançılığın inkişaf etməsinə əngəl olur. Bununla birgə, ixracı stimullaşdırılan məhsula dair Nazirlər kabinetinin 103 sayılı qərarında zəfəranların yer tutmaması onun vacib ixrac imkanından istifadəyə neqativ təsir edir

Ölkəmizdə istehsal edilən zəfəran məhsullarının unikal keyfiyyəti bu məhsulların ixraclarından respublikamıza gələcək zamanda lazımı qədər valyuta axınlarına imkan verə bilər. Dünya əmtəə bazarında zəfəran məhsullarının qiymətinin çox üstün olması da zəfərançılıq sektorunun inkişaf etməsini prioritet kənd təsərrüfatı bölməsikimi qiymətləndirmək ilə gələcək zamanda onun ixrac edilən əsas aqrar sahə məhsulundan olmasına təkan etdirəcək. habelə zəfəran malı Azərbaycan brendi kimi xarici bazarda yerləşə bilər. İxrac potensialları geniş olan üzümçülük və şərabçılıq məhsulunun ixracından gələcək zamanda ölkəmiz geniş valyuta ehtiyatı ala bilər. Ancaq istehsal olunmuş şərabçılıq məhsulunun Avropa bazarında rəqabətdə dözümlü olmaması onun keyfiyyətinin az olmasıyla birgə, şərabçılıq məhsulunun qablaşdırılması və reklamının yeni bazar tələbinə cavab verməməsi amilindən qaynaqlanır. Ölkəmiz ÜTTYə üzv olmadığından ötrü fərqli-fərqli ölkələrdən milli mənşəli şərab və şərabçılıq məhsulumuza təyin olkunan ixrac məhduddiyyətinin aşağı olması da onun ixrac imkanından istifadəyə neqativ təsir eləyir (Babayev F. F. 2017).

Ölkənin kənd təsərrüfatı ixracının 80 faizini xüsusən taxıl, un və bitki mənşəli fərqli yağlar təşkil eləyir və aqrar sahə məhsulu ixrac etməsinin 50 faizdən çoxunu idxal eləyən əsas tərəfdaş Türkiyə, Özbəkistan və Əfqanıstandır. Kənd təsərrüfatı sahəsinin ixraclarının çoxalması istiqamətində icra edilən tədbirlərin sonunda məhsuldarlığın çoxalması olmuş və üstün keyfiyyətli orqanik kənd təsərrüfat mallarının xarici bazarda mübarizəyə dözümlülüyü daha da çoxalmışdır. Rusiya və Çin ərazisindən keçərək xarici bazaraçıxarılan məhsulun nəqliyyat xərcinin kompensasiyası, ixrac sənədinin etibarlılığının təmin olunmasından ötrü məsuliyyət kəsb edən Nəqliyyat Xidmətləri Mərkəzinin qurulması da kənd təsərrüfatı məhsulu ixracında pozitiv təsir olmuşdur

Kənd təsərrüfatı sahəsinin subsidiyalaşdırılması və vergidən azad olması, texnika və gübrənin güzəştli şərtlər təsirində verilməsi, lizinq xidmətinin təşkil olunması, sərmayənin və ixracın stimullaşdırılması, lisenziyalaşdırmaların təkmi,

monitorinqin dayandırılması zamanının 2021-ci ilin yanvarın ayının 1-ədək artırılması, milli istehsalların stimullaşdırılması üzrə dövlət satınalmasında yerli məhsulun dəyərində 20 faiz güzəşt icrası, ixrac stimulumun təqdim edilməsi və digər dövlət 51 yardım mexanizmi ölkədə xarici ticarət və sahibkarlıqların inkişafında vacib obrazı oynamışdır (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı).

Tütünçülük, Pambıqçılıq, baramaçılıq, sitrus meyvəçilikləri, çayçılıq, şərabçılıq və xalçaçılıq sahələrinin tərəqqisiylə bağlı qəbul edilən dövlət proqramı və bu yöndə aparılan işlər aqrar sektorun və sənayenin inkişaf olunmasında, ixrac mühümliliyinin çoxalmasında və regionlarda işsizlik dərəcəsinin azaldılmasına spesifik önəm kəsb eləyir. Ölkədə təşəbbüskarlıq olunmasının dəstəklənməsi, özəl sərmayənin stimullaşdırılması, vergi güzəştinin optimallaşdırılmasıyla iqtisadi effektinin artımı, startap, mikro, KOS subyektinin klasterlərinin yaradılması sahibkarlığın və xarici ticarətin tərəqqisindən ötrü böyük üstünlüklər açır (Fərzəliyev M. P. 2017).

Regionların tərəqqilərində Mingəçevir və Sumqayıtda sənaye parkının, Masallı, Neftçala, Hacıqabul və Sabirabad rayonundasənaye məhəlləsinin təsisi, 32 rayonun daxilində 50 aqroparkın və böyük fermer təsərrüfatının stimullaşdırılması bölgənin potensialından effektiv istifadə olunmaqla sahibkarlığın tərəqqi etməsini sürətli edir. İxracın stimullaşdırılması, əsasən də qeyri-neft ixrac etməsinin dəstəklənməsi üzrə indiyə qədər 25 ixrac vəzifəsi təşkil olunmuş, Azərbaycan təşkilatları 18 beynəlxalq sərgidə vahid dövlət stendiylə çıxış eləmiş, saziş bağlamış, 104,3 milyon dollar qiymətində məhsulun fərqli ölkəyə, həm də bir sıra təzə bazara ixracıyla əlaqədar 8 milyon manata qədər ixrac təşviqinin ödənilməsiylə əlaqədar qərarlar qəbul olunmuşdur Qeyri-neft bölməsinin tərəqqisinə dövlət yardımı tədbiri fonunda 2015-2019-cu illər içərisində qeyri-neft bölməsi 8 faiz, qeyri-neft sənayesiysə 31% çoxalmışdır. Görülən fəaliyyətlər hesabına 2004-2018-ci illərdə 1,6 milyonu həmişəlik olmaq ilə 2,1 milyondan çox iş sahəsi açılmışdır (Azərbaycan Respublikası

regionun 2019-2023-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı).

Son zamanlarda ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru bir sıra transformasiyaya təsirinə uğramışdır. İstehsalatın quruluşunda kənd təsərrüfatı, rabitə, tikinti və telekommunikasiya, xidmət sahələrinin özəl hissəsi çoxalmış, sənayenin qeyri-neft bölməsinin ümumi istehsalda miqdarıysa xeyli çoxalmışdır.

Sosial və Ticarət xidmət mühitinin qeyri-neft sektorunun olan özəl hissəsi də çoxalmağa davam edir. Əhalinin məhsul və xidmətə istehlak istəyinin artması və bu sahədə KOSdan ötrü effektiv sferanın yaradılması ticarət və xidmət sektorunda üstün tərəqqi etməyə səbəb olmuşdur. Xüsusən, sərmayənin özünü ödəmə proseslərinin qısaməzamlı olması və az risklilik daşımaları bu sahəyə sərmayə qoyulmalarının çoxalmasına və indiki bazarın yüksələn tələbini kifayət qədər səviyyədə qarşılayacaq ticarət infrastrukturun yaranmasından ötrü formalaşmışdır. Ancaq, təklif imkanı çoxalmasına rəğmən, bazar dəyərləri çox yuxarıdır. KOS dan ötrü sfera olsa belə, iri bizneslərdən ötrü effektiv aləm yoxdur. o səbəbdən də iri biznesli işlər seçilmiş tək əllərdə toplanmaqdadır. Bu da qiymət cəhətinin biristiqamətli çoxalmasına səbəb verir.

2019-cu ildə poçt və telekommunikasiyalara təşkilatı istiqamətindən təsərrüfat 61 subyekti və əhaliyə 2018-ci il üzrə müvafiq dövrüylə müqayisədə 13,2 faiz çox, başqa deyimlə 684,3 milyon manatlıq rabitə xidməti təqdim olunmuşdur. İl içərisində əsas kapitalla istiqamətlənmiş sərmayənin 1,8 faizi, yəni 142,3 milyon AZN rabitə sektorunun hesabına düşmüşdür və ölkə regionunda 20 rabitə təşkilatlarının tikintisi artıq birmişdir (www.sspf.gov.az, 2019).

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dövlət qurumunda istifadənin effektivliyinin çoxalmasının, əhalinin bu qurumlar ilə əlaqələrində kommunikasiyanın sadə olmasının və bürokratik əngəllərin qaldırılmasının ölkədə yaranan fərqli təyinatı olan məlumat sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin təməlini qoymuşdur. Ölkədə rabitə və informasiya texnologiyaları mühiti tərəqqisini davam elətdirir. Bu illər içərisində bu sahəyə ümumi sərmayə qoyuluşunun miqdarı təqribən 500 milyon dolları təşkil

eləmiş və bunun 73 faizi xarici yatırıml olmuşdu. Özəllik ilə qeyd edilməlidir ki, daxili sərmayə qoyuluşunun miqdarı il-ildən artmaqdadır.

Sonda fərqli sektorlarda fəaliyyət göstərən innovativ birlikdə olan təşkilatlar yaradılmışdır. İqtisadiyyatın təməl quruluşu olan nəqliyyatın prioritet inkişafı hesabına 2019-cu ildə bu mühitdə ümumi buraxılışın miqdarı 3053,3 milyon manat olaraq, 2012-ci ilin dərəcəsini 2,8 dəfə keçmişdir. 2015-ci ilə nəzərən 2019-cu il üzrə nəqliyyat vasitələri ilə istehlakçılara çatdırılan yük miqdarı 74 milyon ton və ya da 66,5 faiz çoxalaraq 184 milyon ton olmuşdur. Axır 5 il içərisində dəmiryol nəqliyyatında yük daşınması miqdarı 34,5 faiz, avtomobil nəqliyyatında 48,8 faiz, boru kəməri nəqliyyatındaysa 3,3 dəfə çoxalmışdır (www.economy.gov.az, 2019)

Bundan əlavə, bir neçə transmilli nəqliyyat proqramı və proyektı çərçivəsində, eyni vaxtda Şimal-Cənub və TRASECA beynəlxalq dəhlizinin Azərbaycan daxilində avtomobil yolunun tikintisi və təzədən bərpası, bölgələrdə, əsas olaraq kənd və dağ yerində yol şəbəkəsinin təzədən yaaradılması və təkmilləşdirilməsi işləri reallaşdırılmışdı. Dövlət büdcəsi vəsaitləri və xarici kreditlər yardımıyla gerçəkləşdirilmiş investisiya layihəsi sonunda təzə avtomagistral və ölkə önəmli avtomobil yolları istifadədən ötrü təqdim olunmuşdur. Bakı şəhərinin nəqliyyat sistemi inkişafı proqramı çərçivəsində bir neçə fərqli dərəcəli nəqliyyat qovşaq və ötürücüsü, piyada keçidi yaradılmış, bir sıra şəhər avtomagistralı təzədən formalaşdırılmışdır (www.sspf.gov.az, 2019).

Sahibkarlıq subyektlərinin məhsul ixrac olunmasında maraqlı olması yalnız çevik fəaliyyət edən ixracı stimullaşdırma mexanizmiylə təmin edilə bilər. Bu yöndə qanunvericilik bazasında təkmilləşdirilmənin yernə yetirilməsi və xarici ölkənin təcrübəsindən istifadə pozitiv sonluqlar verə bilər. İxracın stimullaşdırılması planı xarici iqtisadi siyasətlərin bir parçası olmaqla müasir zamanda böyük mühümliyə sahib olması və ölkəyə xarici valyutaları gətirməsiylə xarakterizə olunur. Misal, Qazaxıstan Respublikasında ixrac imkanından istifadə etmənin stimullaşdırılması

sxemi olan maliyyə, həm də sığorta sistemlərinin tənzimlənməsində dövlətin vacib rolu vardır. İxracın dəstək edilməsi və ixrac vaxtı firmalara aşağıdakı təşkilat kömək edir (Hacıyev, F.Ş 2017):

Qazaxıstan İnkişaf Bankı ixrac kreditini güzəştli şərtlər ilə təmin eləyir.

Ticarət Siyasətinin İnkişafı Mərkəzi xarici ticarətlərin sistemətik analizlərini gerçəkləşdirir.

Sənaye və Ticarət Palatası xarici istehlakçılar ilə biznes münasibətlərini təşkil eləyir.

- Qazax İxrac Qrant ixrac əməliyyatının sığortalanmasını reallaşdırır.

- Qazax İxrac İnvestisiya ixracın inkişaf etməsini və investisiya çəkilməsini çoxaldır

Beynəlxalq praktikaya diqqət saldıqda yer üzünün bir sıra ölkəsində fəaliyyətdə olan eximbankın bu ölkənin ixracında vacib rol oynadığını qeyd eləmək olar. İran, Moldova Türkiyə, Çin, Ukrayna, Qazaxıstan, və s. dövlətlərdə fəaliyyətdə olan eximbanklar ixracı təşviq eləməklə həmin ölkənin ixracatçılarına optimal fürsətlər yaratmış, ixrac olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətli edilməsini təmin eləmiş, ixrac olunan məhsulların olunmasına ixracatçının maliyyə təminatının davamlı olmasına və s. imkan yaratmışdır.

Ölkəmizdə ixracın stimullaşdırılması yönüdə vacib tədbirdən biri kimi Azeximbankın qurulmasını qeyd eləyə bilərik. Yaradılan Azeximbank ixrac ilə fəaliyyətdə olan sahibkara ixracı artırmaqdan ötrü aşağıdakı fürsətləri təmin eləyə bilər (<http://www.government.kz>):

- məhsul və xidmətin ixracı vaxtı qısa, orta və uzunmüddəti olan ixrac kreditinin sərfəli şərtlər ilə verilməsi;

- ixrac firmasını məhsulun istehsal pilləsindən beynəlxalq bazarda malların gerçəkləşdirilməsi mərhələsinə kimi bütün əməliyyatlar vaxtı kreditlə maliyyələşdirmə;

- iqtisadi və siyasi tərəfdən yaranan riskdən ixrac firmasına dəyən zərərin ödənilməsi, məhsulun ixrac-kredit sığortasının reallaşdırılması;

- beynəlxalq və daxili maliyyələşmə mövqelərindən qazanılan kreditlərə görə təminat təqdim olunması;

- sığorta fəaliyyətlərinin təşkil olunması;

- respublikamızda qurulan məhsul və xidməti buradan idxal edənə aşağı faizlə idxal kreditin təqdim olunması;

markalaşdırma məşğuliyyəti, patent və lisenziyanın alınması, öncül texnologiya transferti və xarici firmalar ilə texniki tərəfdaşlıq, araşdırma-inkışaf fəaliyyətinin optimal şərtlər ilə kredit ilə maliyyələşdirilməsi;

2019-cu il fevralın 1-dən tətbiq olunmuş Yaşıl Dəhliz buraxılış sistemlərinin imkanından yararlanan iş adamları əmtəə və nəqliyyat vasitəsiylə gömrük zonalarına gətirilmədən öncə bilavasitə öz ofisindən və ya da internetə girişinə sahib olan istənilən yerdən qısa idxal bəyannaməsini elektron formada təqdim eləməklə risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqiy ilə idxal elədikləri əmtəə və nəqliyyat vasitəsini öz ambarına apara bilərlər. Bu zaman itkisinin, əlavə yaranan xərcin, məmur-vətəndaş əlaqəsinin ləğvinə, ticarətin primitiv və dinamik formada gerçəkləşdirilməsinə şərait yaradır.

Sonda isə Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının Swot analizini aparaq (əlavə 3).

3.2. İnkişaf konsepsiyasına və Strateji yol xəritəsinin istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının müasir prioritetləri

Ölkəmizin prezidentinin rəhbərliyiylə qurulan və gerçəkləşən Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyalarının siyasi, iqtisadi və sosial mühümliliyi ölkəmizin çağdaş vəziyyətdə, həm də yaxın 10 illikdə ölkəmizin, xalqın inkişaf etməsində vacib müsbət effektin gerçəkləşməsinə yönəlmişdir. Cənab İlham Əliyevin

29 noyabr 2011-də imza atdığı Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyasının yaradılması və gerçəkləşdirilməsiylə əlaqədar sərəncamı ölkəmizin inkişaf eləmiş ölkələr sırasında çıxış etməsini göstərən çox vacib və tarixi sənəddir. Burada qeyd edilir ki, bu konsepsiyanın qəbul edilməsiylə ölkəmiz təzə inkişaf pilləsinə addım atır. Bu addımların əsas niyyəti çoxyönlü, effektiv və yenilik yönli iqtisadiyyatın reallaşdırılması, sosial sektorda inkişafın təmini və əhalinin ruh vəziyyətinin öncül beynəlxalq normalara uyğun, həm də mədəniyyətin, elmin inkişaf etməsində, ictimai yaşamın bütün sektorlarında yeni uğurların qazanılmasıdır. Onun vacib cəhətlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar (Nağıyeva V.Y. 2018) :

- ölkəmizin azadlığının daha çox güclənməsi,
- dövlətin ərzisinin tamlığının təmini və qorunması;
- iqtisadi və siyasi sektorda sərbəst institutların daha artıq inkişaf etməsi və onların çoxaldılması, dövlətin öz misiya və funksiyasının istifadəsinin gerçəkləşməsi və vətəndaş cəmiyyəti orqanlarının vacibliyinin çoxaldılması, qanunun tam şəkildə aliliyinin təmin edilməsinin gerçəkləşməsi;
- iqtisadiyyatda qeyri-neft sahəsinin çoxaldılması və inkişafı yönündə hər zaman iqtisadi inkişafın təmini, iqtisadiyyatın inkişaf yönlərinin çoxistiqamətli böyüməsi, dövlətimizin ÜDM-un daxilində və dövlət büdcələrinin təşkil edilməsində təbii ehtiyat əmsalının azalması və qeyri-neft bölməsinin üstünlüyünün təmini;
- iqtisadi sektorda innovasiya siyasətlərinin tətbiqinin təmin edilməsindən ötrü güclü ruhlandırma sisteminin qurulması və onun inkişaf etməsinin təmin edilməsi;
- indi mövcud sayılan resurs və coğrafi tərəflərdən faydalanmaqla Azərbaycan Respublikasının bütün mühitlərində sosial-iqtisadi inkişaf etməsinin ən yeni tələblər şəklində girişinin təmini;
- dövlətimizin iqtisadiyyatının mübarizəqabiliyyətliyin çoxaldılması, milli məhsulun beynəlxalq bazara girişinin təmini;

➤ dövlətsə sosial yöndə yoxsulluq dərəcəsinin minimuma azaldılması istiqamətində gerçəkləşən siyasətin davam elətdirilməsi, az təminatı olan ailələrin və orta təbəqəli ailənin iqtisadi yaşam vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının yönündə tədbir, və onların cəmiyyətin yaşamında vacibliyinin və rolunun çoxaldılmasına müvəffəq olunması;

➤ ölkəmizdə təhsilin , səhiyyənin, humanitar sektorların inkişaf etməsinə spesifik nəzarətin edilməsi, insan səbəbinin üstün inkişaf dərəcəsinə çatdırılmasına müvəffəq olunması, ölkəmizin xalqının bilik və bacarığının effektiv gerçəkləşməsi quruluşunun hazırlanması, qloballaşmanın üstünlüyündən faydalanan inkişaf üsuluna keçidin təmini

➤ dövlətimizdə həm də bütün yer üzündə sülhün, müstəqil olmanın və təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ötrü ölkəmizin çalışmaları çoxaldılması istiqamətində reallaşdırılması

Bunların hamısını nəzərə alıb söyləmək olar ki, Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxışın yaradılmasında onun əsas istəyinə müvafiq olaraq, aşağıdakı vacib istiqamətlərin də əsas olaraq götürülməsi uyğun olardı (Süleymanov.E.N, Zeynalov.A.M2018):

➤ ölkəmizin uzunzamanlı sosial-iqtisadi inkişafının əsas cəhətlərinin, məqsədinin çağdaş zamanın diqqətə alınmaq ilə konkretləşdirilməsi;

➤ konsepsiyanın siyasi-iqtisadi istəklərə çatmaqdan ötrü, onun meyil və mərhələsinin müəyyən edilməsi;

➤ ölkəmizin özəl sahə və cəmiyyətin birlikdə bağlantısının siyasi üsul və quruluşunun konkretləşdirilməsi;

➤ ölkəmizin əhəmiyyətli konseptual strategiyalarında iqtisadisosial sektorun, yenilik və elm sektorunun, həmçinin də iqtisadiyyatda vacib struktur dəyişikliyinə əsas misiya və kriteriyalarının seçilməsi;

➤ ölkənin inkişaf dərəcəsinin artırılması, uzunzamanlı regional inkişaf

istiqamətlərinin əsaslarının konkretləşdirilməsi.

Bu konsepsiyanın reallaşmasıyla söyləmək olar ki, ölkəmiz daha sürət ilə inkişaf eləyən ölkələr növbəsində çıxış elədiyini sübut eləyir. Ölkəmiz sərbəstlik qazandığı ilk illəriylə nisbətdə həm iqtisadi həmçinin də siyasi tərəfdən çox inkişaf eləmişdir. Daxili resurslar sektorunda gerçəkləşən investisiya proqramları, iqtisadi proses istiqamətlərinin artırılması iqtisadiyyatın çoxcəhətli inkişaf etməsinə xidmət eləməkdədir. Azərbaycan Respublikasının gerçəkləşdirdiyi layihələr, sənəd, tədbir və istifadə edilən iqtisadi sxemlər sonunda ölkəmizin yaşamında müsbət effektiv dəyişimlər gerçəkləşdirilmişdir. Ən birinci olaraq iqtisadiyyatda keçid zamanı bitmiş, istehlak, bölüşdürmə, istehsal və mübadilə sektorunda bazar əlaqələri ilk sektor olaraq çıxış etməyə start vermişdir. Buna uyğun olaraq dövlətin inəhəmiyyətli inkişaf etməsini aşağıdakı şəkildə bölüşdürmək olar (www.economy.gov.az, 2019):

İlk Çağırış – mübarizəqabiliyyəti ancaq ənənəvi kapital, texnologiya, əmtəə və əmək bazarını bir yerə yığmır, o həm də innovasiya və milli idarəçilik sisteminə, insan kapitallarının inkişaf etməsinə də təsir edir. Ölkəmizdən ötrü beynəlxalq iqtisadiyyata giriş, dünya uyğunlaşmasına daxil olma daha effektiv beynəlxalq iqtisadi tərəfdaşlıq bağlantılarının çoxaldılması, daha artıq kapital və elmi texnologiya bazarına nüfuzunun çoxalmasına imkan yaradır.

İkinci Çağırış - texnologiyə və texnikaların inkişaf etməsinin yeni dalğası, iqtisadiyyatda innovasiyanın rolunun çoxalması və ənənəvi artım cəhətlərinin effektivliyinin azalması. Araşdırmadan da məlumdur ki, yaxın 10 ildə ölkəmizdə və dünyada inkişaf yönələri iqtisadi sistemlərin yeni texniki əsaslarının yaranmasına istiqamətlənəcəkdir. Bu özünü biotexnologiya, informatika, nanotexnologiya, iqtisadiyyatın daha artıq elm-texniki sahəsində özünü əks etdirəcəkdir.

Ölkəmizdən ötrü elmi-texnologiya, araşdırma resursunun və üstün texnologiyalı istehsalın altındakı şərtlərin diqqətə alınmasını və mühüm şəraitin yaradılmasını vacibləşdirir:

- mühüm və yarana bilən sektorlarda texnoloji rəhbərliyin təmin edilməsi;
- üstün dərəcəli texnologiya və texnika sektorunun, kompleksinin təsis edilməsi, dünya bazarına daha elm tutumlu məhsulun girişinin təmin edilməsi
- Dövlətimizin üstün dərəcəli texnika və texnologiyalı məhsullar və bacarıqlı xidmət bazarında iştirak etmə rolunun möhkəmlənməsi;
- əsas iqtisadiyyat sektorlarının mühüm inkişaf tərəfləri təməl qəbul edilməklə, maliyyə bazarı və inkişaf eləməkdə olan qlobal, dünya bazarına yönələn subyektin hesabına uyğunlaşmasıdır. Həm də, son texnologiyaların tətbiq edilməsindən xaricdə qalan müəssisə ümumi formada ölkənin iqtisadi tərəfdən mübarizə qabiliyyətini zəif salaraq, idxal edilən məhsuldan bağlılığı artırmaqla, inkişaf eləməkdə olan geosiyasi mübarizə aləmində rolumuzun itirilməsiylə sonlana bilər.

Üçüncü Çağırış – siyasi və iqtisadi cəhət kimi insan kapitallarının çoxaldılması. Müasir innovasiya olan iqtisadiyyatın mübarizə qabiliyyətlərinin inkişaf etməsi kooperativ bağlantı, üstün səviyyəli peşəkar və ixtisası olan kadr imkanının keyfiyyət dərəcəsiindən asılıdır.

Çağdaş vəziyyətdə Ölkəmiz beynəlxalq iqtisadi aləmdə, bazarda kadr və işçi gücünün keyfiyyət səviyyəsinə görə üstün yerdə özünü nümayiş etdirmir. Bu yalnız ölkəmizdən ötrü deyil bütün MDB dövlətlərinə aiddir. Bunun əsas amili kadr və işçi potensiallarının ixtisas dərəcəsinin və əmək bacarığının çoxda üstün ola bilməməsi, həm də səhiyyə və təhsil sistemlərinin ən yeni tələblərə tam formada cavab verə bilməməsidir. Azərbaycan Respublikası bu problemlə əlaqədar son zamanlarda vacib addımlar atmışdır və bu sektorda olan çatışmaz tam da ortadan götürülməsə də müəyyən dəyişim olmuşdur. Bu məsələylə əlaqədar bir çox səbəblər nəzərə alınmalıdır (Cahangirov P. H. 2018):

- iqtisadiyyatda var olan sektorlarda işləyən işçinin sayının aşağı salınması, bu sektorda işləyən işçinin ixtisas dərəcəsinin çoxaldılması sonunda daha

öncül sektorlarda iş ilə təmin olunmasına zəmin qurulması;

➤ insan kapitallarının milli və beynəlxalq bazarda mübarizəqabiliyyətli sektorlarında fəaliyyətinə fürsət verən mühüm tədbirlər sisteminin gerçəkləşməsi;

➤ səhiyyə, təhsil, idarəetmə və elm sektorlarının fəaliyyətinin beynəlxalq istəklərə uyğun formada və bu sektorlarda hər zaman inkişafın təmini

Dördüncü Çağırış – iqtisadiyyatda resurs və xammalın, xüsusən də energetika və yanacaq enerjisinə duran ixrac etmədə vacib dəyişimə müvəffəq olunması;

Beşinci Çağırış – davam edən formada iqtisadiyyatda inkişaf etmənin keyfiyyətində dəyişikliyin təmini, milli bazarın müdafiəsi və milli iqtisadiyyatın rəqabət səviyyəsinin artırılması;

Altıncı Çağırış – uzunzamanlı zaman çərçivəsində qlobal iqtisadi dəyişkənliklərə mühüm şəkildə uyğunlaşan maliyyə və maliyyə-kredit siyasətlərinin gerçəkləşdirilməsi, ölkənin maliyyə bazarlarının effektivliklərinin və sürətinin yüksəldilməsi;

Yeddinci Çağırış – Ölkəmizin ərazi strategiyalarında sabit inkişaf etməsinin təmin edilməsi, ərazidə sosial-iqtisadi inkişaf etmənin sonunda pozitiv dəyişikliyin qazanılması;

Səkkizinci Çağırış – Respublikamızda elektron hökumətin, informasiyası olan cəmiyyətin varlığı, siyasi və iqtisadi sahədə dözümlü və sabit strategiyaların reallaşdırılması, cəmiyyət və dövlət iştirakçıları daxilində tək ideya və düşüncə birliklərinin təmini

Doqquzuncu Çağırış – birgə cəmiyyət, ölkə özəl sahə bağlantılarının güclənməsi və özəl sektordan ötrü qurulan imkanın inkişaf etdirilməsi; və təkmilləşdirilməsi

Onuncu Çağırış – kənd təsərrüfatı bölməsinin inkişaf etməsinə üstün səviyyəlikömayin göstərilməsi və dövlətimizdə ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həl edilməsinin təmini

On Birinci Çağırış – dövlətimizdə infrastruktur sistemlərinin qurulması və

sosialsektorlarda hər zaman uğurların qazanılması;

On İkinci Çağırış – Ölkəmizin hərbi və iqtisadi qorunmasının daha da qüvvətləndirilməsi.

Ölkəmizdən ötrü insan hüququnun qorunub saxlanmasıyla bağlı olunan işlər hər zaman dövlətin nəzərindədir. Müstəqillik qazandığımız birinci illərindən start verərək bu sektorda fəaliyyətlər görülür. Digər sektorlarda mövcud olan kimi insan hüquq və azadlığının müdafiəsi də bircə sözdə yox, əməldə də özünü göstərir. Dövlətimiz bu yöndə problemləri dəqiq olaraq proqramlar ilə tənzimləyir. Ölkəmizin prezidentinin təsdiq elədiyi insan hüquq və azadlığının müdafiəsinin faydalı olmasını artırmaq bölməsində Milli Fəaliyyət Proqramı da bu məsələlərə xidmət edir. Milli Fəaliyyət Proqramı konseptual ölçülü xarakteri özündə cəmləşdirir, ancaq o Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyası dairəsində önə qoyulan məqsəd kontekslərində təzədən diqqətə götürülməlidir. Bu konsepsiya tərtib edilərkən sosial yöndə yoxsulluq dərəcəsinin alınana qədər ən azı salınması istiqamətində reallaşan strategiyanın davamlı olması, yaşayış dərəcəsi az olan ailənin sosial müdafiəsinin təmini, orta təbəqəli insanların əhatəsinin çoxaldılması və onun cəmiyyətdə yerinin və dəyərinin yüksəldilməsinə müvəffəq olunması diqqətdədir (Cahangirov P. H. 2018).

Ölkəmizin adı yalnız resurs və xammal ixrac eləyən ölkələr siyahısında qeyd edilməməli, o, həm də üstün elm və texnologiyaya dayanan iqtisadiyyata sahib bir ölkə kimi tanınmalıdır. Ölkəmizin 2020-ci ilə yönəlmiş konsepsiyasının əsas istəyi də xüsusən bunun ilə bağlıdır. Müvafiq vəziyyətdə iqtisadiyyatın bütün bölmələrində ümumi formada yeni innovasiya yönlü subyektlərin, müəssisələrin yaradılması, onların əlverişli fəaliyyət strukturlarının qurulması spesifik istəkdən ortaya çıxır.

Dövlətimizin innovasiya yönlü sosial-iqtisadi tərəqqi tendensiyası bir sıra göstərici və miqdar xarakterləriylə nəzarət ediləcəkdir. İlk olaraq milli iqtisadiyyatın hər zaman var olan sektorların müasir olması, 2020-ci ildə bu sektorlarda məhsulun

istehsalların miqdarının çoxaldılmasına, ÜDM-nin miqdarının çoxaldılmasına spesifik təsir eləyəcəkdir.

İkincisi, innovasiya metodlarının çoxaldılması və gerçəkləşməsi iqtisadiyyatımızda məhsul vermə qabiliyyətlərinin çoxalmasına, istehsal olunan məhsulun, göstərilən xidmətin rəqabət səviyyəsinin artırılmasını təmin eləyəcəkdir. Üçüncüsü, ən yeni iqtisadi sxeminin yaradılması daha artıq elmi və yüksək texnologiyaya söykənəcəkdir ki, bu da ölkəmizin dünya bazarlarda olan şəraitini möhkəmləndirəcəkdir. Yüksək texnologiya və elm, təhsil səhiyyə, Məlumat Kommunikasiya Texnologiyaları və infrastruktur sektorlarının inkişaf etməsində vacib artımın təmin edilməsini göstərəcəkdir.

Reallaşdırılan konsepsiya əsasən innovasiya yönünə müvafiq olaraq, həm hər zaman mövcud olan iqtisadiyyat sektorunda rəqabət səviyyəsini, həm də yeni qurulmağa başlayan elm xarakterli, yüksək biliyə söykənən sektorlarda inkişafı təmin edilməklə, iki sektorda da vacib olan kəskin kənarlaşmanın, uyğunsuzluğunun nisbətən aradan götürülməsinə istiqamətlənir. Beləliklə əsas yerin insan kapitallarının inkişafına, xidmət və istehsal sektorlarında yüksək səviyyəli texnika və texnologiyadan istifadə etmənin sonunda innovasiya ssenarisi iqtisadi inkişaf etmənin əsas mənbəyinə təsir edən modelin qurulmasına yönəlmişdir.

Bu konsepsiyaya xüsusən söyləmək olar ki, innovasiya səbəbinin reallaşdırılması iqtisadi-sosial inkişaf etmədə ciddi müsbət dəyişimlərin yaranmasına gətirməklə, inkişaf etmiş ölkəyə müvafiq aşağıdakı müxtəlifliklərə səbəb olacaqdır (Əhmədov N. V., Əyyubov M. R., 2019: s.156):

- iqtisadiyyatda, təhsildə, üstün texnologiyada, elmdə və digər sektorlarda müqayisəli artımlar nəzərə alınmaqla, inkişaf yönlərinin artımına;
- mübarizə qabiliyyətli subyektin və müəssisənin, özəl sektorunun investisiya dinamikliklərinin inkişafını təmin edilməsini institutların yaranmasını;
- istehsal, hasilat, xidmət və emal sahələrindəki innovasiya səbəblərinin

inkişafının sürətləndirilməsinin, əmək qabiliyyətliliklərinin miqdar və keyfiyyət göstəricisinin yüksəldilməsi;

- infrastruktur formanın sabit inkişaf etməsinə;
- insan kapitallarının hər zaman intensiv inkişaf etməsinin keyfiyyət dəyişiminə, ölkəmizdə orta təbəqə olan əhalinin dərəcəsinin və maddi rifah vəziyyətinin artırılmasına;
- beynəlxalq iqtisadi bağlantıların böyüdülməsinə.

Son zamanlarda dünya bazarında neftin dəyərinin kəskin şəkildə azalması ölkəmizin iqtisadiyyatına da əhəmiyyətli təsir etmişdir. Neftin qiymətinin azalması Azərbaycanın neft ixraclarından qazandığı gəlirin üç dəfədən artıq düşməsiylə sonlanmışdır. Neftin dəyərinin azalması regional və qlobal problemlərə və həmçinin milli valyutamızın kəskin formada dəyərinin azalmasına da təsir etmişdir. Bu məsələnin həll üsulu olaraq qeyri-neft bölməsinin bir sıra sektorunun inkişaf olunması diqqətdə tutulur. Ölkəmizin dövlət rəhbəri qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinin vacibliyini bildirərək iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin birinci sektoru kimi qeyri-neft bölməsinin inkişafını əsas olmasını bildirmiş və məqsəd kimi göstərmişdir. Həm də qeyd eləmişdir ki, sahibkarlığın inkişafından ötrü idxal-ixrac prosedurlarının şəfaflandırılması və həmçinin də ölkəyə investisiyanın gətirilməsini, əsas olaraq da qeyri-neft sahəsinə xarici kapitalın qoyulmasının mühümliyini qeyd eləmişdir. Ölkəmizdə qeyri-neft bölməsinin inkişaf etməsinə birbaşa təsir edən problemlər altdakı formada xarakterizə edilir (Abbasov.İ., Əliyev T. 2018):

- qeyri-neft bölməsində reallaşması planlaşdırılan problemlərin icrasında gecikmələrin baş verməsi;
- uzunmüddət içərisində iqtisadiyyatda baş rolun yanacaq-energetika sahəsinin təşkil eləməsi;
- perspektivli sektorlara, müəssisəyə güzəştli və faydalı investisiyanın ayrılmasında problemin davam eləməsi;

- qeyri-neft bölməsində istifadə olunan texnika və texnologiyanın dünyanormalarına tam formada uyğun olmaması;
- innovasiya fəaliyyətlərinin inkişaf etməsini tənzimləyəcək quruluşun kifayət qədər inkişaf eləməməsi;
- qeyri-neft bölməsi müəssisənin və təşkilatların mübarizəyədavamlı və innovasiya meyilli məhsul istehsalına istiqamətli olmaması;
- ən yeni keyfiyyət normalarının tətbiqinin lazımı qədər qurulmaması;
- qeyri-neft bölməsinin tədiyyə balansında alt indeksə malik olması;
- qeyri-neft bölməsində təcrübəli mütəxəssisin hazırlanması dərəcəsinin aşağı olması.

Ölkəmizdə qeyri-neft bölməsinin 2014-2020-ci illərdə vacib inkişaf tərəflərinin xarakterizə edilməsində əsas amil respublikamızda yeni istəklərə uyğun, rəqabətqabiliyyətli, üstün texnologiyalı sənaye məhsulunun istehsalı edilməsi, dövlət istiqamətindən tənzimlənmə sistemlərinin və həm də dövlət yardımının yüksəldilməsi, investisiya sektorlarının və resursun çoxaldılması bu sahənin hər zaman və dözümlü inkişafının təminatıdır. Sənaye strategiyasında əhəmiyyətli çıxış edən iqtisadi zonanın qurulması bütün tədbirin reallaşmasını diqqətə alır. Standartlaşdırma strategiyaları hüddudunda sənaye sahəsində fəaliyyətdə olan müəssisədə beynəlxalq normaların reallaşmasının təmin edilməsinə mühüm önəm verilir. Ölkəmizdə yeni tələblərə uyğun nanotexnologiyanın inkişaf etməsi də qeyri-neft bölməsinin prioritet hissələrindən biridir. Son zamanlarda Azərbaycan Respublikasında nanotexnologiya sektorunda vacib olan bir çox sektorların inkişafı bu sektorun vacib və potensial inkişaf etməsinə müvafiq olduğunu təsdiq edir. Bunlara aşağıdakıları formanı göstərmək olar (Mustafayev S.A 2018):

- nanomateriallar: nanoborular, füllerenlər, nanotozun tədqiq edilməsi və alınması;
- alternativ enerjinin alınmasında nanotexnologiyadan tətbiq olunması;

- katalik xassələrə sahib olan metal nanohissəciyin əldə olunması texnologiyasının hazırlanması;
- nanosənayenin və nanogelin qazılması sonunda müxtəlif sektorlarda istifadə edilməsinin reallaşdırılması;
- qoruyucu geyim və hərbi texnikadan ötrü vacib olan nanoquruluşun vənanomaterialın alınması və istifadə edilməsi;
- qiymətli əşyanın qorunmasından ötrü vacib olan nanomaterialın qazanılması və istifadəsi;
- hərbi, tibb, inşaat, maşınqayırma və digər sektorlarda istifadə edilənqoruyucu və funksional örtüyünün qazılması və istifadəsi
- Qeyri-neft bölməsində kimya sənayesi üstün mübarizəqabiliyyətlik dərəcəsinə sahibdir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatından ötrü önəmli rol oynayan kimya sənayələrinin inkişafının çoxaldılması vacib məsələdəndir. Kimya sənayesinin uzunzamanlı inkişaf etməsinin reallaşdırılmasından ötrü bir çox tədbirlər reallaşdırılır:
  - kimyəvi məhsul emalının reallaşdırılmasının çoxaldılması və genişləndirilməsi;
  - köhnə avadlıqların istifadə olunmadan çıxarılması, yeni texnologiya ilə əvəz edilməsi, iqtisadiyyatın yeni şəkildə kimyəvi məhsul və materiallar ilə təmin edilməsi məqsədi ilə mövcud olan müəssisənin təzədən yaradılması, genişləndirilməsi və texniki tərəfdən təmin edilməsi.

Kimya sənayesində istehsal keyfiyyətlərinin və mal çeşidlərinin böyüdülməsi kimi vacib dəyişikliyə tələbat vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yalnız bu günün deyil, gələcək zamanda uzunzamanlı xammal əsasının xarakterizə etməkdən ötrü və həmçinin də, məhsulunun istehsal proqramlarının hazırlanmasından ötrü mühüm rol oynayır. Kimya sənayesində iş göstərən müəssisələr və qurumun birlikdə inkişaf etməsinin təmini və nəhəng qurğunun mümkün dərəcədə istifadə edilməsinə xas

spesifik tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi mühüm rol oynayır. ölkəmizdəki kimya sənayelərinin neft və qaz səbəbindən əlavə, müasir texnologiyanın olması, kimya məhsuluna tələbin yüksəlməsi, əmək ehtiyatının varlığı kimi amillərə yönəlir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Milli iqtisadiyyatda inkişaf prosesinin intensivləşdirilməsi iqtisadi sektorun ixrac imkanından istifadə imkanının artırmışdır. Bununla birgə, bir çox strateji sahələrin ixrac imkanını tənzimləməkdən ötrü daha da artıq tələb yaranmışdır

Xarici ticarətin diversifikasiyası dövlətin bir iqtisadi tərəqqi mərhələlərindən digərinə keçməsi, yəni xammal ixrac etməsi edən ölkələrdəndən sənayeləşmiş ölkələrə transformasiyasından ötrü də zəruridir. Bu prosedur əngəllənsə, gələcək zamanda onun zərərini çıxartmaq çox qəliz olacaq. Bu aspektdən, artıq indiki vaxtdan qeyri-neft bölmələrinin tərəqqisi və yavaşca iqtisadiyyatın bütöv sektorlarında neft sahəsini əvəz eləməsi lazımdır. Bundan ötrü isə, korrupsiya və monopoliyalara qarşı mübarizə gücləndirilməli, biznes vəziyyəti təkmilləşdirilməli xırda və orta sahibkarlıq proseslərinin tərəqqisi dəstək edilməlidir.

Aqrar sahə və emal məhsulunun ixrac etməsinin coğrafi baxımdan diversifikasiyasının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə bu məhsulun hədəf olaraq təyin olunan bazara çıxış imkannın reallaşdırılmasından ötrü loqistik imkandan maksimal istifadə olunması effektiv təsir edə bilər. Ölkəmizdə istehsal olunan məhsul və yaranan xidmətin ixracının beynəlxalq bazara çıxış imkanının artırılmasından ötrü xarici ticarət fəaliyyətlərinin hüquqi-normativ bazasının təkmilləşdirilməsi, oradakı boşluğun götürülməsi, gömrük qanunvericiliklərinin beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun edilməsi spesifik əhəmiyyət daşıyır.

Statistik analizin sonu göstərir ki, ölkənin iqtisadiyyatının hər cür sahəsinin ixrac imkanını və əsasən qeyri-neft sahəsini, həmçinin kənd təsərrüfatı sektorunda Rusiya Federasiyasıyla ticarət münasibətlərini genişləndirilir

Azərbaycanın ixrac imkanının genişləndirilməsindən ötrü son zamanlarda əsas vacib istiqamət kimi qəbul olunan qeyri-neft sahəsinin inkişaf dərəcəsinin artırılması haqqında görülən tədbir ixracın quruluşunun təkmilləşdirilməsində spesifik rol oynamaqdadır. Əsasən də, sənaye sahəsinin inkişaf etməsi məqsədi ilə klasterləşmə sxeminin tətbiqi sənayedə vacib irəliləyişin müşahidə ediləcəyini ehtimallaşdırmağa imkan verir. Belə ki, klasterləşmə sxemi özündə istehsal içində yeni texnologiyanın tətbiq olunması və innovativ inkişafı etmənin təmin edilməsi sonunda rəqabətə davamlı və ixracistiqamətli məhsul istehsallarının gerçəkləşdirilməsini ehtiva

edir. Bunun sonundaysa ölkənin ixrac imkanının gücləndirilməsi və tənzimlənməsi istəyilə optimal şəraitin qurulması perspektivləri çoxalır.

Sənaye klasterlərinin yaradılması sonunda:

- İstehsal zənciri daha da genişlənəcək və yeni məhsul istehsal olunacaq.
- Ölkəyə kənardan idxal edilən bir sıra məhsulun yerli istehsal ilə əvəz olunması təmin ediləcək.
- Rəqabətədavamlı məhsul istehsal edilməsi sonunda ixrac imkanlarında artıma müvəffəq olunacaq.
- Kiçik və orta sahibkarlıqların inkişafına yardım edəcək.
- İqtisadi regionda sənaye müəssisəsində innovasiya strategiyasının nailiyyətlə reallaşması təmin olunacaq.
- əsasən, Balaxanı Sənaye Parkında yeni qurulacaq klasterdə məişət tullantılarıyla əlaqədar geniş növdə istehsal reallaşacaqdır.

Son zamanlarda ölkədə ÜDM-in çoxalma tempi ixracların artım tempini ötür. Bu da başqa amilin rolunun ÜDM-in çoxalmasının yüksəldiyini göstərir. Bir ifadəylə, bu, primitiv bir ilkin analiz olmasına baxmayaraq, ixrac etmənin çoxalması ölkənin iqtisadi çoxalmasına kidayət olmadığını göstərir. Makroiqtisadi stbailiyin daha faydalı istifadəsiylə ölkədə maliyyə resursunun çoxalması ixrac imkanını effektiv formada reallaşdırma bilər

Qeyri-neft sahəsinin daxilində, əsasən kənd təsərrüfatlarının hissəsinin çoxaldılması zəruridir. Bundan ötrü isə kənd təsərrüfatı sektorunda innovativ texnologiyanın tətbiq olunmasıyla əmək məhsuldarlığının çoxaldılması mühimdir. Digər baxışdan, bu sektorda üstün praktikaya sahib olan dövlətlərlə sıx əməkdaşlıq eləmək, həm də bu dövlətlərdə mövcud üsullardan Azərbaycan reallığına daha yaxın olanı müəyyənləşdirib onu ölkəmizdə istifadə eləmək çox mühümdür. Ona görə ki, kənd təsərrüfatı məhsulu daxilində elə məhsul var ki, ölkəmiz bu məhsul üzrə həm də, beynəlxalq bazarda fərqli üstünlüyə malikdir. Buysa o ifadəyə gəlir ki, bu məhsul

rəqabətədayanıqlıdır, yalnız innovativ texnologiyanın tətbiq olunmasıyla onların istehsalatını çoxaltmaq lazımdır. Dövlətdə xidmət sahəsinin də müstəqilləşməsi və bu sahəyə xarici investisiyanın gətirilməsiylə müasir texnologiyanın gətirilməsi və effektivliyin çoxaldılmasına sərt tələb var.

Azərbaycan qeyri-neft məhsulu ixrac eləyən ölkələrdə böhran vəziyyətində tələbatın enməsi və başqa cəhətdən, inkişaf eləmiş ölkələrdə dövlətin böhran amilindən oxşar məhsulun subsidiyalaşdırılması amilindən, bu tip malın ixracı beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin azaldılmasıyla azalır;

Azeximbank isimli təzə bir bankın qurulması və ixracın kreditləşdirilməsi və sığortalarını bu bankın gerçəkləşdirməsiylə ixracatın effektivliyi arta bilər. Bankın təşkil olunmasının ixracın çoxaldılmasına, ixrac imkanından istifadənin artımına üstün təsir eləyəcəyi diqqətdə tutulub. Azeximbankın ixracatçısının maliyyələşdirilməsi, qazanılan kreditin təminatı, ixrac etmənin sığortalanması və s. məsələlərin həl edilməsində effektiv üsul olacağı planlaşdırılır, həm də ixrac kreditinin minimum faiz səviyyəsiylə ixracatçıya təqdim olunması onları stimullaşdırma bilər

Tədqiqatın nəticəsinə əsasən, xarici ticarətdə qeyri-neft sahəsinin payının çoxaldılması məqsədi ilə aşağıdakı vəzifənin reallaşdırılması təklif olunur:

- İnnovativ texnologiyanın tətbiqi təməlinə qeyri-neft sahəsinin balanslı inkişafına və ixrac imkanının artırılmasına müvəffəq olunmalı;
- Təbii resursdan və əmək resursundan effektiv formada istifadə olunmaqla sənayenin dözümlü inkişaf etməsini təmin etmək;
- Rəqabətə dözümlü, ixrac istiqamətli və beynəlxalq normalara uyğun sənaye məhsulları istehsalını reallaşdırmaq;
- Yerli xammal ilə işləyən emal müəssisənin tərəqqisinə nəzər artırılmalı;
- İxrac imkanının quruluşunun təkmilləşdirilməsindən ötrü xüsusi proqramlaşdırılıb hazırlanmalı,ən yeni ticarət siyasəti üsulları tətbiq olunmalı və ixrac

etmənin inkişaf tərəfləri müəyyənəndilməlidir;

➤ Ölkənin sahib olduđu fərqli üstünlüklər dəyərləndirilmək ilə, ixracistiqamətli, üstün rəqabətqabiliyyətli və dünya keyfiyyət normalarına uyğun istehsal və xidmət sektoru müəyyən edilməli, bu sektorda məhsul istehsalı böyüdülməli və milli brendlərdəstək olunmalıdır;

➤ Xarici investisiyanın prioritet sektora cəlb olunması həvəsləndirilməlidir;

➤ İxracın şaxələndirilməsi strategiyalarına müvafiq olaraq qeyri-neft sahələrinin inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlər çoxaldılmalı və əsasən, bu yöndə klasterləşmə sxeminin tətbiq sektorları genişləndirilməlidir;

➤ Orta və kiçik emal təşkilatının fəaliyyətlərinə universal dəstək göstərmək;

➤ Əlavə sərmayənin cəlbindən ötrü biznes vəziyyəti daha da yaxşılaşdırılmalı;

➤ Özəl iqtisadi zonanın, sənaye şəhərciyinin və biznes-tədris mərkəzinin təsis istiqamətində tədbirlər görmək

➤ İnnovativ texnologiya istehsal eləyən şirkətin sayının çoxaldılmasına müvəffəq olmaq;

➤ sənaye, kommunikasiya, idarəetmə, maliyyə, kənd təsərrüfatı, məlumat və başqa sektorlarda üstün əlavə dəyər quran qabaqcıl texnologiyanın istifadə olunması və bu texnologiyanın idxalı vaxtı yüksək ixtisaslı mütəxəssisin işçi gücü kimi ölkəmizə dəvət edilməsi məqsəddə müvafiq hesab oluna bilər

➤ logistik mərkəzin təşkili və onların effektiv fəaliyyətlərinə nəzarət sistemlərinin yaradılması ixracın yüksəlməsində müsbət yardım ola bilər

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının perspektivinə əsasən strateji yol xəritəsi İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli sərəncamı
2. Azərbaycanın regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı, Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il № 500
3. Abbasov.İ., Əliyev T. (2018) Qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatı (monoqrafiya) Bakı Biznes Universiteti- 315 səh
4. Abbasov.İ., Əliyev T. (2018) Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı (*monoqrafiya*) Bakı Biznes Universiteti- 315 səh
5. Abdullayeva N.A. Qeyri-neft sahəsində gerçəkləşdirən ən böyük layihə : SOCAR karbamid adlı zavodun istehsala start verməsi azot gübrəsi idxalını ortadan götürəcək, istehsalın 70 faizi ixrac ediləcəkdir //Palitra -2019.- 18 yanvar.
6. Bayramov.A.M. Ölkəmizdə qeyri-neft sahəsinin inkişafı ixrac potensialının artırır, yeni iş yerlərinin təşkil edilməsinə müsbət təsir edir //Xalq qəzeti, .-2018.- 26 noyabr.
7. Cahangirov P. H. (2018) Müasir vəziyyətdə qeyri-neft sektorunun ixrac imkanının formalaşdırılması səbəbləri, (monoqrafiya) Azərb. Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İn-tu. Bakı, - 198 səh
8. Əhmədov N. V. Əyyubov M. R., (2019) Azərbaycanın neft sektoru- 2010-2018 : bülleten / analitik icmal Bakı, Bilik və Elm, - 156 səh
9. Əliyev İ. H. Mehtiyev R., (2018) İnkişaf-məqsədimizdir ,nitqlər, çıxışlar, bəyanatlar, müsahibələr məktublar, müraciətlər, məruzələr, (*monoqrafiya*) Bakı: Azərnəşr, - 378 səh
10. İmamverdiyeva. S. İxracın diversifikasiyası sahəsində İdxal-İxrac Banklarının (Eximbank) rolu. Azərbaycanın Vergi Jurnalı.3(117)/ 2014, s.177-190

11. Qurbanzadə A.A. (2016) Azərbaycanın ixrac imkanlarının inkişaf problemləri (qeyri-neft sənayesinin materialları əsasında), (*monoqrafiya*) Bakı, Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti, - 247 səh
12. Qurbanzadə A.A. (2016) Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf problemləri (qeyri-neft sektorunun materialları əsasında), (*monoqrafiya*) Bakı, Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti, - 247 səh
13. Məmmədov İ. N., Abbasov A. F. (2016) Qeyri-neft sahəsinin inkişaf istiqamətləri (monoqrafiya) Bakı: Apastroff, - 248 səh
14. Mustafayev S.A., Qeyri-neft sahəsində ixrac potensialı möhkəmlənir //Mövqe2018.- 27 dekabr.
15. Nağıyeva V.Y. (2018) Alternativ ixracın potensialından istifadənin təşkilati-idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri (qeyri-neft materialları əsasında), (*monoqrafiya*) AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı: -195 səh
16. Sənaye klasterlərinin yaradılma metodologiyası. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu.Bakı-2017.
17. Süleymanov E.N, Zeynalov A.M. (2018) Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sahəsinə əsasən idxal-ixracın mövcud durumunun təhlili, qiymətləndirilməsi (monoqrafiya) Bakı: Azərnəşr - 278 səh

Türk dilində

1. Akıncı, M., Aktürk, E., Yılmaz, Ö. (2017) Petrol Fiyatları, İhracat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi, XXXI.- 548 say
2. Bayat, T., Akçacı, T. (2012), Porter'ın Dört Faktörü, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 8(18), ss.11-30
3. Demirbaş, M., Türkay, H. (2018) Petrol dışı ihracatın teorik-metodolojik temelleri Maden Tetkik ve Arama Dergisi, 39. , 175(V), ss.479-499.

4. Özmen, M.U., Yılmaz E. (2015), Petrol Fiyatlarının İhracat Üzerindeki Etkisinin teorik-metodolojik temelleri, Süleyman Demirel Üniversitesi İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi, 145(3), ss.389-399.

İngilis dilində

1. Asteriou, D. and. Hall S. G. (2016). Exports as a factor of production: A consistency test. *World Development*, 21, 1 (1): pp.155-60

2. Dodaro, S. (2013) Analysis of Smith's Economic Meetings and Scientific Research. *Journal of Developing Areas*, 287(2): pp.327–344.

3. Feder, G. (2016) Theoretical-methodological bases of non-oil export, *Journal of Development Economics*, (5), pp.59–73.

4. Heller, P. S. (2014) Exports and growth: An empirical reinvestigation, *Journal of Development Economics*, 5, pp.191–193.

5. Kitous, A, Keramidas, T., Santos, L. (2016). Impact of Low Oil Prices on Oil Exporting Countries, Joint Research Centre Science for Policy Report, pp.1-80

6. Leontyev V. (2014) Leontyev effect London, Macmillan Academic and Professional L.T.D. – 458 pp

7. Schneider M. (2014) The Impact of Oil Price Changes on Growth and Inflation, *Monetary Policy & the Economy*, 2.pp.568

8. Sugra Ingilab Humbatova and Natig Gadim Hajiyev (2020) “The Impact of Oil Factor on the Car Import in Azerbaijan”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(4), 450-462.

Rus dilində

1. Рыбалкина В.Е. (2016) Международные экономические отношения // Журнал Внешнеэкономический Бюллетень, Дипломатическая Академия при МИД РФ. -210 стр

İnternet resursları

1. <http://cesds.az/news/wp-content/uploads/2019>
2. <http://jurnals.org/article/2010/ekon38.html>
3. <http://www.governments.kz>
4. <http://www.iqtisadisislahat.orgs/>
5. https://www.researchgates.net/publications/247722944_A_Methodology
6. <https://www.weforums.org/>
7. www.economies.gov.az, 2020
8. www.presidents.az
9. www.sspfs.govs.az, 2020
10. www.stats.govs.az

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1: Yeyinti sənayesi müəssisəsinin əsas iqtisadi vəziyyəti

A- Qida məhsulunun istehsalı B- İçki istehsalı C- Tütün məmulatının istehsalı	İllər					Bazis ilinə nisbətən artım tempi %-lə
	2015	2016	2017	2018	2019	
1. Məşğul müəssisənin sayı						
A1	416	428	397	373	382	80,3
B1	118	117	127	131	128	92,7
C1	9	9	8	8	8	93,0
2. Sənaye məhsulunun dəyəri, (milyon manat)						
A2	2 564	2 525	2 586	2 536	3 246	125,4
B2	165,6	206,2	224,1	183,7	217,1	107,4
C2	18,5	12,2	23,5	26,1	40,4	200,6
3. Sənaye məhsullarının fiziki miqdar indeksi, öncəkiylə müqayisədə, faizlə						
A3	102,1	103,7	101,7	101,8	103,8	-
B3	120,0	122,5	120,1	87,8	93,4	-
C3	84,8	70,8	154,2	90,2	90,7	-
4. Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsullarında sektorun payı, faizlə						
A4	1,4	1,6	1,0	2,4	3,4	2,7
B4	0,3	0,5	0,6	0,6	0,7	0,2
C4	0,04	0,02	0,1	0,1	0,16	0,08
5. Əsas kapitalla investisiyalar (milyon manat) A5						
	74,3	150,7	91,4	86,8	64,5	83,6
B5	11,2	15,6	13,4	22,5	4,1	34,5
C5	76,3	0,0	0,0	-	0,7	1,2

Mənbə: Azərbaycanın Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi,
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 30.12.2019

Əlavə 2: Qeyri-neft sahəsinin ixrac imkanının SWOT təhlili (zəif cəhətlər, üstünlüklər, risklər və fürsətlər)

Daxili Mühit	S:Strengths (Üstünlüklər)	W:Weaknesses (Zəif tərəflər)
	<p>Cografı quruluşu Təbii iqlim şəraiti Beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin üzərində yerləsməsi Təbii resursların zənginliyi İnsan kapitalının zənginliyi Enerji təhlükəsizliyinin formalasdırılması Qafqazın ən böyük iqtisadiyyatına malik olma Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma</p>	<p>Dünya okeanına birbasa çıxışın olmaması Ermenistan dövlətinin Respublikamızın 20% torpaqlarının işğalı Elm tutumlu sənayenin inkişaf etməməsi Beynəlxalq ticarətin mütərəqqi dünya təcrübəsinə cavab verməməsi Rəqabətin dünya təcrübəsinə uyğun olmaması Daxili bazarın kiçik olması Mili təşkilatların araşdırma və inkişaf tədbirlərinin zəif olması</p>
Xarici mühiti	O: Opportunities (Fırsətlər)	T:Threats (Risklər və təhlükələr)
	<p>Daxili bazarın boş tərəfi Dövlət təşviqlərinin genişləndirilməsi Elm fondu məşğuliyyəti Dövlət səviyyəsində marketinqin təbliği AZPROMO, SKMF və s. Daxili bazarda tələbin artması</p>	<p>İnflyasiya riski Maliyyə böhranı riski Köhnə texnologiyalar İnfrastruktur problemləri Məhsuldarlığın aşağı olması Dövlətin tətbiq elədiyi qeyri-ekvivalent vergi və tarif dərəcəsi İstehlakçıların dəyisən mütəmadi tələbatları Daxili bazarda keyfiyyəti olmayan məhsulların var olması</p>

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Əlavə 3: Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının Swot təhlili (güclü tərəflər, zəif tərəflər, imkanlar, təhlükələr)

S: Strengths (Üstünlüklər)	W : Weaknesses (Zəif cəhətlər)
<p>1. Beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin kəşiməsində yerləşməsinin idxal-ixrac əməliyyatları zamanı logistik imkanlardan istifadəyə şərait yaratması.</p> <p>2. İxracın təşviqi məqsədilə dövlət tərəfindən stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişafına təkan verilməsi.</p> <p>3. Xarici investisiyaların ixrac potensialı yüksək olan sahələrə cəlb edilməsinə dövlət dəstəyi.</p> <p>4. Aqrar sektor və emal sənayesinin inkişafına dövlət tərəfindən dəstək göstərilməsi, həmçinin yaradılan məhsulların xarici bazarlara ixracının təşviqi və stimullaşdırılması.</p> <p>5. Kimya sənayesi məhsullarının həm xammal və yarımfabrikat, həm də son məhsul formasında ixrac edilməsi.</p> <p>6. Ağır sənaye, həmçinin maşınqayırma sahəsinin bəzi məhsullarının xammal və yarımfabrikat formasında xarici bazarlara ixrac edilməsi.</p> <p>7. Alüminium, elektrik enerjisi və qara metallar, həmçinin onlardan hazırlanan məmulatların ixrac imkanlarının yüksək olması</p> <p>8. Qeyri- neft məhsullarının ixracında mütləq və müqayisəli üstünlüyə malik olmaq.</p>	<p>1. İxracın zəif diversifikasiyalaşdırılması</p> <p>2. İxrac potensialı yüksək olan məhsulların keyfiyyətinin aşağı olması</p> <p>3. Qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətləri arasında yer alan aqrar sektorun ixrac potensialının istifadə edilməsi məqsədilə məhsuldarlıq və elmi araşdırma fəaliyyətinin, həmçinin marketing fəaliyyətinin zəif təşkil edilməsi</p> <p>4. Qeyri-neft sənayesinin yüksək ixrac potensialı olan məhsullarının beynəlxalq keyfiyyət standartlarına cavab verməməsi, bu faktorun xarici bazarlarda Azərbaycan mənşəli məhsulların rəqabətdə geri qalmasında əhəmiyyətli təsirinə olması</p> <p>5. Emal sənayesinin zəif inkişafı səbəbilə, ixrac edilən məhsulların xeyli hissəsinin xammal və yarımfabrikat formasında olması</p> <p>6. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi qurumlarda zəif təmsil olunması nəticəsində xarici ölkələr tərəfindən ölkəmizdə istehsal edilən məhsullara ixrac kvotasının verilməməsi və ya həmin göstəricinin cüzi olması</p> <p>7. Xidmət ixracının zəif olması və onun artırılması yönündə təşviqatın zəif aparılması.</p>
O: Opportunities (İmkanlar)	T: Threats (Risklər və təhlükələr)
<p>1. İxracın diversifikasiyalaşdırılması prosesinin tamamlanması mal və xidmətlərin çeşidinin artmasına, keyfiyyətinin yüksəlməsinə təkan verə bilər.</p> <p>2. Şaxələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanlarından istifadə edilməsi ixrac performansını yüksəldə bilər.</p> <p>3. Region ölkələri ilə yaradılan əlverişli ticarət müqavilələrinə əsasən aşağı dərəcəli</p>	<p>1. Xarici maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının məhdud olması.</p> <p>2. İdxal edilən analogi məhsullarla daxili bazarda güclü rəqabətin mövcudluğu.</p> <p>3. İdxal xammalından asılılığın olması və idxal edilən xammala idxal rüsumlarının tətbiqinin ixrac potensialı yüksək olan məhsulların istehsalının baha başa gəlməsinə şərait yaratması</p>

<p>gömrük tariflərinin tətbiqi ölkəmizə daha səmərəli şərtlərlə əmtəə və xidmət ixracının təmininə şərait yarada bilər.</p> <p>4. Beynəlxalq sertifikatlaşdırmanın aparılması nəticə olaraq milli mənşəli məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini yüksəldə bilər, beləliklə, Made in Azerbaijan brendinin xarici məkanda keyfiyyət ölçüsünə çevrilməsi mümkün olar.</p> <p>5. Avropa birliyi ölkələrində, həmçinin Çində logistika mərkəzlərinin yaradılması, əlverişli ticarət rejimi ilə xarici bazarlarda fəaliyyət göstərmək qeyri-neft ixracına təkan verə bilər.</p> <p>6. Yüngül sənaye məhsullarının ixrac imkanlarının gələcək strateji dövrdə artırılması mümkündür.</p>	<p>4. İxrac bazarlarının coğrafi diversifikasiyasının cüzi olması</p> <p>5. İxrac imkanları olan yüngül sənayeyə xarici investisiyaların cəlb edilməməsi</p> <p>6. İxrac fəaliyyəti zamanı ixracın kreditləşdirilməsi və sığortası sisteminin olmamasının ixrac potensialının reallaşdırılmasına mənfi təsir göstərməsi</p> <p>7. Aqrar sığortanın olmamasının kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artımını ləngitməsi</p> <p>8. İxracatçıların xarici bazarlara çıxış probleminin mövcudluğu.</p> <p>9. ÜTT-yə üzv olmamaq və bu prosesin ləngiməsinin Azərbaycan Respublikasının ixrac imkanlarından daha əlverişli istifadə edilməsinə mənfi təsiri, habelə bu faktorun ixrac fəaliyyəti zamanı beynəlxalq arenada digər ölkələrlə müqayisədə ölkəmizin geri qalmasına səbəb olması</p>
--	---

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İxrac potensialının təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsinin mexanizmlərinin nəzəri olaraq üsulları və növləri	31
Cədvəl 2: Qeyri-neft sənaye istehsalının sektor quruluşu, faizlə.....	38
Cədvəl 3: Sənaye məhsulunun (xidmət və işlərin) dəyəri, uyğun olaraq illərin faktiki qiymətləriylə, milyon manat.....	40
Cədvəl 4: Qeyri-neft sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş, milyon manatla.....	41
Cədvəl 5: Azərbaycanın yüngül sənayesinin alt – sektorları üzrə istehsal olunan məhsulun miqdarı (milyon manat).....	43
Cədvəl 6: 2015-2019-cu illərdə Azərbaycanda əsas tip qara metallurgiyanın istehsalı dinamikası (min ton).....	45
Cədvəl 7: Azərbaycanda əlvan metallurgiya müəssisələrində əsas növ məhsul istehsalı.....	47
Cədvəl 8: Əsas növ tikinti materiallarının, məmulat və konstruksiyaların istehsalı....	49
Cədvəl 9: Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas istehsal fondlarının strukturu %.....	50
Cədvəl 10: Azərbaycanda istehsal olunan kartof məhsulunun müqayisəli üstünlüyü...64	
Cədvəl 11: MDB ölkələrinin Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatında 2009-2017-ci illərdə mövqeləri.....	66
Cədvəl 12: Azərbaycanın subindekslər üzrə çəki əmsalları.....	67

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Tikinti məhsulunun istehsalında əsas kapitala istiqamətlənmiş investisiyalar (milyon manatla).....	48
Qrafik 2: Qeyri-neft ixracının ölkənin ümumi ixracında payının dinamikası, (ümumi ixraca nisbətən faizlə).....	51
Qrafik 3: 2019-cu il üzrə qeyri-neft ixrac edilməsində ən çox paya sahib 10 məhsul əsasında ixracın dəyəri, (mln. dollarla).....	52
Qrafik 4: 2019-cu il üzrə qeyri-neft ixrac edilməsində ən çox paya sahib 10 ölkə, mln. dollarla.....	53